

ІВАН ТЕРЛЮК

РОСІЯНИ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ
УКРАЇНИ

(1944 — 1996 рр.)

етносоціальне дослідження

ЛЬВІВ
«Центр Європи»
1997

Пропоноване дослідження - перша такого плану наукова робота, присвячена одній з найбільших етнічних груп України - російській, хоча - і в регіональному масштабі. Висвітлюються актуальні питання етнодемографічного та соціального розвитку російського населення у західних областях України. На базі широких джерел інформації: статистичних та архівних матеріалів, преси і, зокрема, власних соціологічних досліджень аналізуються основні тенденції динаміки чисельності й розселення росіян у галицьких (Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській) та волинських (Рівненській, Волинській) областях. Показуються особливості трудової зайнятості та соціального становища етнічних росіян у регіоні за радянського часу.

Охарактеризовано інтенсивність, масштаби та причини "російських" міграційних переміщень. Акцент робиться на 40-50-ті рр., тобто на часі становлення й формування у регіоні російської громади.

Для істориків, етнографів, соціологів та широкого кола читачів, які цікавляться проблемами етнонаціонального розвитку України.

Науковий редактор : **Макарчук С.А.,**
докт.істор.наук, професор.

Рецензенти: **Черниш Н.Й.,**
докт.соціол.наук, професор.

Марушкіна І.І., Танчин І.З.,
кандидати історичних наук.

Табл. 18

Бібліогр.: 166 назв

Всякая народность имеет право на самостоятельное существование в той самой мере, в какой сама ее сознает и имеет на него притязание

Данилевский Н.Я.

ВСТУП

Здобуття Україною незалежності поставило перед нею низку проблем, розв'язання яких потребує нового наукового підходу, вільного від ідеологічної закомплексованості радянського часу. Одна з таких проблем - вироблення демократичних гуманних засад національної політики Української держави, що опиралася б на об'єктивний аналіз сучасних міжнаціональних стосунків у всіх сферах суспільного життя країни, уважно враховувала б домінуючі тенденції у розвитку національних процесів в передових країнах світу.

Мета пропонованого дослідження полягає в тому, щоб на прикладі регіону західних областей України простежити вплив загальної етнодемографічної ситуації та соціальних процесів на розвиток окремих національних груп, у нашому випадку - на розвиток російської меншини.

Зважаючи на реалії останніх років (особливо на теренах колишнього Радянського Союзу), що супроводжуються, з одного боку, сплеском міжнаціональних конфліктів, з іншого - національним розвитком (Ю.Римаренко) усіх етносів, актуальність звернення до зазначених проблем як до предмету дослідження є сьогодні очевидною.

Вже перші спроби аналізу етнополітичних процесів на пострадянському просторі виявили мало не фундаментальну роль

у них соціальних факторів¹. До міжнаціональних конфліктів призводять такі соціально-демографічні показники, як співвідношення людей різної національної приналежності за чисельністю, відмінності у їх розселенні, місце у соціально-професійній структурі, тобто, у розподілі праці, влади, соціальних та матеріальних благ. Отже, необхідним є аналіз базисних етносоціальних процесів, які є визначальними для розвитку національних груп. Особливу роль при цьому відіграють етнодемографічні показники як всього населення регіону, так і окремих національних груп, у тому числі російської. Такі чисто демографічні параметри як природній рух, вікова і статева структури, міграційні процеси, динаміка чисельності й розселення росіян у регіоні мають прямий, а іноді й безпосередній вплив на тенденції етнічного розвитку російської громади краю. Наприклад, зовсім відмінно впливає на розвиток національної групи тип розселення: компактний чи дисперсний. Так, у містах, в яких зосереджено 60% західноукраїнських росіян, зовнішні етнокультурні впливи на них є значно слабшими, ніж у селах, де вони проживають переважно дисперсно.

Інтенсивно впливає на етнокультурні характеристики людини міграція. Так, її інтенсивні процеси перших післявоєнних років визначали статево-вікову структуру національних груп, а отже, і рівень забезпечення ними чи передачі етнокультурної інформації. Мігранти, як відомо, відрізняються від основної маси етносу підвищеним процентом людей молодого віку з переважанням чоловіків. Носіями ж етнічних традицій є в більшій мірі люди старшого віку, а також жінки.

1

Суусукулов А.А. Этности перед выбором // Социол. исслед. -1988.-№6.- С.32-41; Шкаратан О.И., Перепелкин А.С. Экономический рост и национальное развитие // ЭКО: экономика и организация промышленного производства. - 1988.-№10.-С.3-20; Козлов В.И. Этнос и хозрасчет (к проблеме национализма в СССР) // Сов. этнография.- 1991.-№3.-С.18-33; Тишков В.А. Этничность и власть в СССР (этнографический анализ республиканских органов власти) // Сов. этнография. -1991.-№3.-С.3-17 та ін.

Дуже помітною є наявність прямого впливу на етнокультурні орієнтації росіян західних областей їх соціального становища, що в умовах радянського часу, залежало від характеру їх імміграції: організованої державою з цілеспрямованою соціально-політичною метою чи стихійної, з метою пошуку кращої долі за індивідуальною ініціативою, від їх освіти та професійної кваліфікації та інших факторів. Престижне соціальне становище, як правило, ставало спонукальним талісманом ревнивого захисту російської ідентичності. І навпаки, на нижчій соціальній драбині етнонаціональне виокремлення росіян з-поміж оточуючої української більшості втрачало чітко виражені форми.

Сучасна Україна - держава з багатонаціональним складом населення. За переписом 1989р. з-поміж третини (15 млн.чол.) неукраїнців нашої держави домінує російська меншість - 11 млн.340 тис. чоловік. Уже цією однією обставиною міжетнічна проблема в Україні найперше зводиться до проблеми взаємовідносин між росіянами та українцями. За радянського часу фактичний статус росіян визначався, звичайно, не як статус національної меншості в Україні, а як національної більшості у Союзі. Російська національна група відігравала особливу роль в усіх сферах життєдіяльності республіки. Вона суттєво впливала на національні процеси в суспільстві. Поведінка російської національної групи і сьогодні багато важить для майбутнього України. Росіяни займають помітне місце в науково-технічній, освітній, промислово-виробничій, військовій, управлінській сферах життя суспільства. У їхньому середовищі відбувається переосмислення свого місця в незалежній Україні, вживання у незвичну роль національної меншини. Особливо виразно бачимо це на прикладі західних областей, регіону з високим рівнем української національної свідомості, безумовним переважанням української мови та порівняно мононаціональним населенням. Головні причини такої ситуації, на думку автора, слід також шукати у специфічних рисах етнодемографічних та соціальних процесів в західних областях за радянського часу, в умовах яких сформувався значно відмінний етнотип росіянина від росіян східних областей, тим більше - від росіян власне Росії.

При дослідженні теми, автор зустрівся зі значними термінологічними труднощами. Справа в тому, що в сучасному понятійно-термінологічному ужитку етнографічної, етносоціологічної та історичної науки немає однакових підходів. У Короткому термінологічному словнику, що додається, автор віддав перевагу тим термінам, які він вважає найбільш науково обґрунтованими. Проте з концептуальних міркувань вважаємо за доцільне вже тут, у вступі, сказати про своє розуміння понять “етносу” і “нації”, похідних від цих термінів - “етнічна група”, “національна група” та інших. В колишній радянській, а сьогодні і в українській вітчизняній суспільствознавчій науці ці поняття не завжди розмежовуються, їх вживають як синоніми, хоча починає стверджуватись усвідомлення їх нетотожності. Нині триває пошук відповідної методологічної концепції, котра послужила б базою для з’ясування сутності зазначених суспільних феноменів². Термінологія зарубіжної науки дещо чіткіша. Однак і вона не позбавлена певних недоречностей, зокрема “національне” тут розуміється лише як “державне”³.

При визначенні власної термінології з теми дослідження автор віддав перевагу розумінню цих питань відомим українським дослідником В.Б.Євтухом (див.вказані праці), використав погляди інших зарубіжних і вітчизняних вчених.

В нашій праці до головних визначальних характеристик етносу відносимо мову, специфічні елементи матеріальної та духовної

2 Євтух В., Маркусь В., Трошинський В. Феномен діаспори в дзеркалі науки // Віче.- 1993.-N11.-С.109-119; Євтух В.Б. Теорія соціології міжетнічних стосунків // Філософ. і соціол. думка.- 1993.-N6.-С.166-170; Йою ж. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції // Там же.-1994.-N1-2.- С.157-174; Йою ж. До проблеми визначення поняття “етнічна меншина” // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. - К., 1994.-С.14-30. Йою ж. Українська етнічність в Канаді: можливості реальностей // Всесвіт.-1991.-N11.-С. 7-12; Йою ж. Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу // Формування української нації: історія та інтерпретації // Матеріали круглого столу істориків України.- Львів, 1995.-С.84-96.

3 Євтух В. Якою має бути етнополітика Української держави.// Віче.-N8.-С.112-126.

культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігію, етнічну самосвідомість та самоідентифікацію. Важливим моментом у диференціації понять “етнос” і “нація” є те, що етнос може існувати як компактно (в межах однієї території), так і розсіяно серед інших народів, тобто у вигляді розрізнених груп етносу (етнічних груп), які довгий час можуть зберігати головні якісні його характеристики. Поняття “нація” трактується як етнічна спільнота (етнос), але існує в межах однієї території та характеризується спільною політичною свідомістю.

Під етнічною групою поза межами проживання основного масиву однойменного етносу слід розуміти сукупність людей, об’єднаних відчуттям спорідненості, що коріниться на ґрунті суто етнічних ознак. Відповідно, національна група (похідне від поняття “нація”) формується окрім відчуття етнічної спорідненості також на ґрунті певних політичних орієнтацій. В іншоетнічному середовищі для представників національної групи головну роль відіграють етнополітичні цінності - прагнення зберегти власне політичне життя, захистити свою історико-політично-культурну самобутність. А вихідців одного етносу - етнічну групу - об’єднують, головню, етнокультурні цінності.

Вважаємо, що українські росіяни (покрема, західноукраїнські) одні з небагатьох з-поміж етнічних спільнот нашої держави, для яких чи не найбільш характерними є ознаки як етнічного, так і національного. Тому для нас поняття “російська етнічна група” та “російська національна група” перебувають в одному синонімічному ряді.

Хочемо звернути увагу на ще одне, тісно пов’язане з російською етнічною спільнотою, поняття “російськомовне населення”. З нашої точки зору, воно є некоректним і неприйнятним для використання у науковому аналізі. Воно могло б застосовуватись як можливе для позначення мовного співтовариства, однак абсолютно неприйнятне в якості позначення етнічної спільноти.

Про росіян існує велика наукова література. Їм присвячено чимало історичних праць, в яких, однак, висвітлюються окремі аспекти чи хронологічні відтинки етнічної історії російського

народу ⁴. Зрештою, російські вчені сьогодні звертають увагу на таку дивну обставину, що “як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці по суті відсутня серйозна і глибока розробка історії російського народу як етнічної цілісності”⁵. Проте духовна і матеріальна культура російської спільноти тривалий час вивчалась етнографами ⁶, в тому числі - на території України ⁷. В останні два десятиріччя російська проблематика займає помітне місце і в дослідженнях етносоціологів ⁸. Однак, попри великий інтерес до російського народу взагалі, у радянській історіографії майже зовсім відсутні комплексні дослідження про росіян як про етнічну групу поза межами Росії, зокрема, в плані висвітлення демографічних та базисних, соціально-економічних аспектів її життєдіяльності ⁹. У кращому випадку на сторінках наукової

-
- 4 На наш погляд, до найпомітніших такого плану праць належать: Происхождение и этническая история русского народа. По антропол. данным. - М., 1965; Никольская Т.Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верх. и сред. Оки в IX -XIII вв. - М., 1981; Евнуков В.В. Ранние этапы формирования Смоленско - Полоцких кривичей. - М., 1990 та ін.
- 5 Карлов В.В. Введение в этнографию народов СССР. - Ч.2.- М., 1992. - С.90.
- 6 Див. напр.праці ост. років: Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.- М.,1987; Громыко М.М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. - М., 1986; Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX-XXвв. - М., 1988; Будина О.Р., Шмелева М.Н. Город и народные традиции русских.- М., 1989 та ін.
- 7 Див. напр.: Чижикова Л.Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины.- М.,1979.-С.12-73; Ї ж. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры.- М.,1988.
- 8 Социальное и национальное: Этносоциологические исследования по материалам Татарской АССР / Отв.ред. Ю.В.Арутюнян. -М.,1973; Социологические очерки о Советской Эстонии / Рук.исслед. и сост. Ю.В.Арутюнян, Ю.Ю.Кахк.-Таллинн, 1979; Опыт этносоциологического исследования образа жизни: по материалам Молдавской ССР / Авт.программы и рук. исслед. Ю.В.Арутюнян.- М.,1980; Население Еревана: Этносоциологические исследования / Отв.ред. Ю.В.Арутюнян, Э.Т.Карапетян. - Ереван, 1986.
- 9 Див.напр.: Табак И.В. Русское население Молдавии (численность, расселение, межэтнические связи) - Кишинев, 1990.

літератури ці питання не знаходили належного висвітлення¹⁰. До того ж були ідеологічно заангажованими.

В Україні радянського часу соціально-демографічні проблеми (у тому числі, в регіональному аспекті) вивчались загалом без огляду на національний фактор¹¹. Чи не єдиний виняток - праці В.І.Наулка, що присвячені вивченню особливостей життя етнічних спільнот України¹². Але і в них питання впливу етнODEMOГРАФІЧНИХ та соціальних факторів на етнокультурний розвиток етнічних груп України (покрема, російської) не є пріоритетними. Зрештою, обмеженість досліджень у галузі етнONACIОНАЛЬНОЇ проблематики часу радянської України виявлялася саме у вивченні етнічних груп, що проживали на її території. Якщо етнографія українців, незважаючи на значні труднощі, розроблялась українськими вченими, то етнічні групи України досліджувались дуже мало. Таким чином, росіяни України як етнічна група (одна з найбільших у колишньому Радянському Союзі), загалом залишалися поза увагою суспільних наук радянського часу.

10 Див.напр.: Социально-культурный облик советских наций: (По материалам этносоциологического исследования). / Отв.ред. Ю.В.Арутюнян, Ю.В.Бромлей.- М.,1986.

11 Див. напр.: Белоусова Е., Деденко Н. Население Советской Украины // Экономика Советской Украины.-1968,-N10.-С.79-84; Демографическое развитие Украинской РСР: 1959 - 1970 гг. - К.,1977; Демографическое развитие Украинской ССР (1970 1979гг.)- К.,1987; Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР.- К.,-1974; Коваленко П.С..Розвиток міст в системі розселення Української РСР (1971- 1975рр.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - 1978.- Вип. 12.-С.3-7; Копчак С.І., Копчак В.П. Деякі питання міграційного руху населення західних областей УРСР (1945-1950рр.) // Там же. - 1989.- Вип.23.- С.19-24; Копчак С.І. О динамике населения Ивано-Франковской области УССР // Экономическая география. - Харьков, 1965.- Вип.5.- С.41-46; Лібанова Е.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР.- К.,1984;Новосад А.Ф. Зміни складу робітничого класу західних областей УРСР в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Вісник Львівського політехн.і-ту 1973.- N78.- С.93-98; Панюков В.С.Розвиток соціальної структури населення // Демограф. дослідж.- 1985.-Вип.9.- С.43-51 та ін.

12 Див.напр.: Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. - К.,1965; Його ж. Развитие межэтнических связей на Украине.-К.,1975.

Єдиним напрямом радянської історіографії, в якому росіяни західноукраїнських областей знаходили певне висвітлення, був, умовно кажучи, "партійний" та "виробничий". Висвітлення проблем велося лише у контексті "дружби народів" та "інтернаціональної допомоги" в індустріалізації краю та культурному будівництві. Зараз стає зрозуміло, що на стан міжнаціональних відносин це робило не найкращий вплив. Чисельні праці¹³ цієї теми могли бути написані загалом лише у руслі історико-партійної науки. Їм була притаманна надмірна політизованість і тендеційність. Ретельний підбір фактів мав на меті підкреслити торжество ідей "дружби народів" і, зокрема, "величі великого російського народу". Зрештою, дозволимо собі припустити, що згаданий пріоритетний напрям радянської історіографії, окрім того, негативно вплинув на психологію та менталітет передусім російського населення (принаймні його старших вікових груп), сприяючи формуванню у нього комплексу "особливого" народу, з особливими заслугами, і з претензією на таке ж до себе ставлення.

З розпадом Радянського Союзу спостерігаємо зростання інтересу до дослідження етносоціальних процесів в середовищі народів, що його населяли. Дуже значним виявився інтерес до вивчення цих процесів всередині російського народу. Появилось перше комплексне дослідження російської етнічної спільноти, у якому серед інших ґрунтовно розглядаються виключно важливі питання її соціального життя - розселення, міграції, змін у соціальній структурі в різному соціально-етнічному середовищі: у "власній" республіці (РФ) і за її межами в інших республіках колишнього Союзу¹⁴. Насамперед, перу російських вчених - Ю.В.Арутюняна, Л.М.Дробіжевої, М.Н.Губогло, С.С.Савоскула, В.А.Тишкова та ін. - належить низка наукових публікацій, присвячених соціально-етнічним проблемам росіян так званого

13 Див.: П'ятдесят років воз'єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі (1939-1989рр.). Бібліографічний покажчик / Укл. Гетьманчук В.І., Яворська О.О.- Львів, 1989. -С.193-343.

14 Русские: Этносоциологические очерки / Отв. ред. Ю.В.Арутюнян. - М.1992.

близького зарубіжжя¹⁵. В основному зосереджуючи свою увагу на соціально-політичній трансформації російського етносу після розпаду імперії, згадані автори дають досить обширний аналіз базисних - демографічних та соціальних факторів як визначальних чинників статусної позиції росіян у неросійському середовищі. На жаль, і тут доводиться констатувати, що не лише зазначені проблеми, але й сама російська етнічна група України, залишилися поза увагою російських дослідників.

В незалежній Україні доробок досліджень етнічних груп, що проживають на її території виглядає досить скромно. Здебільшого маємо статті, в яких етнокультурні проблеми висвітлюються через стан міжнаціональних відносин, передовсім, у плані етнополітичних орієнтацій. Зайве доводити, що російська етнічна група у цьому контексті викликає найбільше зацікавлення¹⁶. В останні декілька років опубліковано низку праць, що присвячені деяким з етнічних груп України¹⁷. Проте в них домінує, головним

-
- 15 Див. напр.: Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М. Русские в распадающемся Союзе // Отец. история.- 1992.-№3.-С.3-15; Арутюнян Ю.В. Симптомы исторической трансформации социально-политического сознания русских // Там же.- 1994.-№3.- С.126-141; Губогло М.Н. Этнодемографическая и языковая ситуация в столицах союзных республик СССР в конце 80-х - начале 90-х годов // Там же. - 1993.-№1.- С.53-65; Савоскул С.С. Русские в го-сударствах Центральной Азии: проблемы и перспективы // Там же.-1996.№3-с.129-149; Тишков В.А. Русские как меньшинства (пример Эстонии) // Общ. науки и современность.- 1993.-№6-С.110-119 та ін.
- 16 Див. напр.: Попова И.М. Языковая ситуация как фактор политического самоопределения и культурного развития (на материале изучения Одессы и Одесской области) // Социол. исслед.-1993.-№8.-С.46-54; Сімгномів І. До характеристики політичних поглядів росіян в Україні / / Студії політо логічного центру "Генеза" (Львів).-1993.-№1.-С.25-27; Стегній О.Г. Україно-російські відносини: спроба перспективної моделі // Філол. і соціол. думка.- 1993.-№ 11-12. -С.124 - 133 та ін.
- 17 Див напр.: Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче.- 1993.-№2.-С.119-130; Сергійчук В. Українські німці // Молодь України.- 1992.- 9 квіт.; Хрущ С. Німці в Галичині // Молода Галичина.-1992.- 9 квіт.; Самарцев І.Євреї в Україні // Віче.-1993.-№11.-С. 120-132; Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-ті рр. // Укр.істор.журнал.-1990.-№1-С 1.

чином, висвітлення культурних та історичних аспектів. Що стосується демографічних та соціально-економічних проблем як базисних аспектів життєдіяльності етнічних спільнот України, то вони практично ще не досліджені.

Рудницька Т.М. в сучасній Україні чи не єдина дослідниця, наукові інтереси якої охоплюють зазначені проблеми¹⁸. Окремі праці вченої присвячені також українським росіянам¹⁹. Проте, аналізуючи соціально-економічні фактори, що впливають на етнічні групи, дослідниця практично зовсім не торкається етнодемографічних аспектів, зокрема, місця і ролі міграції у розвитку соціально-економічної та професійної структур національних груп, звісно передусім російської. Загальновідомо, що сальдо міграційних переміщень з Росії в Україну впродовж усього радянського періоду було позитивним. Якщо ж брати російську етнічну групу України в регіональному масштабі (західні області України), то маємо всі підстави стверджувати, що саме під впливом міграційних переміщень відбувалося її формування. Зрештою, цей процес припадає загалом на післявоєнні 40-50-рр., вивчення яких дослідниця не ставить собі за завдання.

При написанні монографії, автор прагнув використати весь можливий масив джерел інформації. Важливе місце в джерельній базі дослідження займають статистичні матеріали, зокрема підсумки переписів населення і його поточного обліку. Багато статистичних матеріалів опубліковані у різного роду довідниках і

-
- 18 Рудницька Т.М. Соціальна динаміка етнічних спільнот України: загальнонаціональні тенденції і регіональні особливості. Автореф. докт. соціол. наук. - К., -1996; II ж. Національні групи і мовні процеси на Україні // Філосо. і соціол. думка. -1991.-N5-С.145-156; II ж. Етнічні особливості трудової зайнятості в Україні // Там же. -1993.-N5.-С.162-175; II ж. Професійна, кваліфікаційна і галузева структура найбільш багаточисельних етнічних спільнот України // Там же. -1996. -N1-2.-С.111-133 та ін.
- 19 Рудницкая Т.Н. Социальный статус русских на начальном этапе развития суверенной Украины // Русские в ближнем и дальнем зарубежье. -М., 1995.-С.85-103.

матеріалах переписів, однак значна кількість залучених статистичних даних взята з архівних фондів і у науковий обіг вводиться вперше. Певна кількість статистичної інформації використана з партійної статистики. Великий обсяг статистичних даних вимагав застосування методів кількісного статистичного аналізу, серед яких основними були методики групування й методи розрахунку математичних коефіцієнтів. Ряд демографічних показників були розраховані автором, спираючись на прийняті в демографії методики обчислень. Зокрема, це коефіцієнти природнього приросту населення в розрізі національностей, частка міграційної участі росіян краю в їх загальному прирості тощо (пояснення щодо методики визначення деяких з наведених показників із демографії й соціології населення та методів дослідження див.в додатку б). Статистичний матеріал оформлено у вигляді зведених аналітичних таблиць.

Автор опрацював фонди ряду центральних та державних архівів областей, відомчих архівів, поточне діловодство окремих установ. Найбільше матеріалів використано з фондів Центрального державного архіву вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), архіву Міністерства статистики України. Однак найповніша інформація з життя росіян краю, звісно, міститься у фондах державних архівів областей - Львівської (ДАЛО), Івано-Франківської (ДАІФО), Тернопільської (ДАТО), Рівненської (ДАРО) та Волинської (ДАВО). У ракурсі основних проблем дослідження практично усі документи у науковий обіг вводяться уперше. Особливо це стосується матеріалів з фондів колишніх обкомів та партійних комітетів інших рівнів. Чимало цікавої інформації міститься у колекції архівних матеріалів та поточного обліку населення за ознакою національної приналежності в статистичних управліннях кожної із зазначених областей, зокрема, про міграцію етнічних росіян. Окрім державних архівів областей та управлінь статистики, автор послуговувався матеріалами місцевих відомчих архівів, зокрема,

архіву Державного університету “Львівська політехніка”, управління кадрів ПрикВО, поточним діловодством органів РАГСу й житлово-експлуатаційних контор.

Різноманітного характеру інформацію про росіян західних областей містить місцева періодика. Дослідником проведено контент-аналіз “російської” проблематики на сторінках основних обласних газет, насамперед єдиної в регіоні російськомовної газети “Львовская правда” (виходила до серпня 1991р.). У полі наукового зацікавлення перебувала також преса районної ланки, “багатотиражки” промислових підприємств та, особливо, єдиний серед російських товариств регіону орган преси - газета товариства російської культури ім. О.Пушкіна “Совість” (заснована у липні 1990 р.).

З-поміж усіх джерел інформації, для висвітлення специфічних етнографічних проблем життя російського населення, чи не найпомітніше місце займають польові етнографічні та етносоціологічні матеріали, зокрема останні. Зусиллями етнографів та етносоціологів нагромаджено значний досвід у методиці проведення етносоціологічних досліджень²⁰. Власне, він і став опорою автора у проведенні, при частковій фінансовій підтримці Західного відділення Міжнародного фонду “Відродження” двох проектів конкретно-соціологічних досліджень*.

20 Анохин А.А., Шмелева М.Н. Использование анкетно-статистических данных при этнографическом изучении города // Сов. этнография.-1968.-N3.-С.16-26; Арутюнян Ю.В., Дробижина Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования.- М.,1984; Гречихин В.Г. Лекции по методике и технике социологических исследований.-М.1988; Давыдов А.А. Репрезентативность выборки // Социол. исслед.-1990.-N1. С. 115-121; Методы сбора информации в социологическом исследовании: В 2-х книгах.-М.,1990; Социология: словарь-справочник - Т.4. - Социологическое исследование: методы, методика, математика и статистика. - М.,1990; Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Конспект. — Вип. 6. — Львів, 1996 та ін.

* Технічну обробку результатів здійснено **Є.М.Бортником** у Центрі математичного моделювання інституту прикладних проблем математики і механіки ім.Я.Підстригача НАН.

Перше дослідження (див. додаток 4) проводилось восени 1992р. за місцем проживання респондентів, головню, у містах і містечках галицьких та волинських областей. Всього було опитано 259 росіян. Зважаючи на основну мету конкретно-соціологічного опитування - реконструкцію соціального обличчя російської громади західноукраїнського регіону у перші післявоєнні роки, тобто періоду її формування та становлення, 62% респондентів були у віці 68-70 і більше років. Проведенням опитування передбачалось з'ясувати причинну зумовленість міграції росіян, зокрема, виявити місця виходу російських мігрантів та визначити інтенсивність та напрями "російських" міграційних переміщень у регіон.

Основна мета другого проекту етносоціологічного дослідження - "Соціальна структура та етнокультурне життя росіян західних областей України у післявоєнний період (1944-1990-ті рр.)"- через прояви етнокультурних орієнтацій представників різних соціальних груп і різних поколінь російського населення регіону виявити історичну динаміку зміни міжнаціональних стосунків, сприйняття українства з боку російської громади від часу її поселення в краї і до тепер. Завдання в частині дослідження соціальних аспектів розвитку етнічних росіян було вужчим (див.додаток 5). Воно полягало, зокрема, у з'ясуванні особливостей соціальної мобільності російського населення краю та формування соціально-професійного статусу росіян різних поколінь в залежності від соціального становища їхніх батьків. Важливим видавалось також виявити взаємозв'язок соціальних орієнтацій росіян з їх професійним самовизначенням та показати рівень їх трудової адаптації в регіоні. Всього в рамках цього проекту, реалізованого весною 1994 р., в опитуванні взяло участь 521 чоловік, з яких 387 респондентів або 74,2% задекларувало себе росіянами.

Обидва проекти етносоціологічних опитувань були здійснені шляхом анкетування, і проводилися за допомогою анкетерів, головним чином студентів Львівського університету, у населених пунктах краю - місцях їхнього постійного проживання.

Передбачалось, що респондент сам буде відповідати на запитання анкет, але в окремих випадках анкетовані (здебільшого,

старші вікові, деякі соціально-професійні групи) вимагали додаткових роз'яснень мети опитування чи суті викладених в анкеті питань. Іноді анкетеру доводилось самому із слів респондента заповнювати анкету. Тому кожен з них отримував інструкцію щодо методики проведення опитувань (див. додаток 2).

Факт, що опитувачами (анкетерами) були обізнані з середовищем місцеві мешканці (частина з яких - росіяни), позитивно вплинув на перебіг опитування. Хоча не всі опитувані в однаковій мірі виявляли розуміння цих досліджень (зокрема, їх мети), а тому по різному реагували. Респонденти віком 40-45 років, іноді й старші, найчастіше прихильно ставились до проведення подібних досліджень. Ось декілька висловлювань респондентів за повідомленнями анкетерів:

- Добре, що ще хтось займається такою роботою...

(жінка, 43 роки, перекладач, Львів);

- Дуже потрібна діяльність...

(чоловік, 55 років, учитель, Львів);

Випадків негативної реакції на опитування було більше серед старших вікових груп респондентів. Здебільшого висловлювались побоювання щодо цілей, яким міг послужити опитувальний лист. Ось зразки типових пояснень відмови потенційних респондентів взяти участь в опитуванні у викладі анкетера (сmt.Козова, Тернопільської обл.):

- Хто його знає, що це таке, а може то щось політичне...

Не хоч, щоб знали моє прізвище (жінка, 56-58 років).

- Я йду до старості і мені це не потрібно...

Синок - подальше від політики... (чоловік, понад 70 років).

А ось висловлювання, почуті автором у Львівському Центрі російської культури ім.О.Пушкіна від окремих, гадаємо, активних його членів, літніх людей (в українському перекладі):

- За цими анкетами складатимуться списки, кого необхідно вивозити...

- Анкети - справа шкідлива... невідомо в яку сторону можна повернути...

- П. не рекомендував заповнювати...

Цікаво, що серед росіян, які проживають по селах і невеликих містах (особливо на Волині) пропоновані анкети викликали певне

упередження, навіть страх саме тому, що заповнювали їх для Львова:

- Будуть виселяти...(жінка, 75 років, с.Луків Волинської області).

- Ми українці, лише трохи говоримо по-російськи... (жінка, понад 70 років, с.Борки Любомльського р-ну, Волинської області).

Наведені приклади, - яскрава ілюстрація живучості радянських ідеологічних стереотипів, які добре прижилися серед місцевих росіян. Власне, цією обставиною зумовлювалися певні труднощі, з якими зіткнулися дослідник і його помічники при проведенні зазначених вище етносоціологічних опитувань.

Анкетно-статистичні дані мають важливе значення в дослідженні різних явищ соціального та культурного життя етнічних груп. Вони дають широкий, а, головне, легко порівнювальний матеріал. Проте анкетний метод не позбавлений недоліків. Він сприяє отриманню значною мірою узагальнених, а, отже, позбавлених живої етнографічної конкретики відомостей. З допомогою анкети важко виявити певну варіантність чи своєрідність того чи іншого явища. Тому етносоціологічний матеріал у нашому дослідженні доповнюється зібраним впродовж 1992-1996 рр. власне етнографічним польовим матеріалом. На основі добре розробленої в етнографії методики збору польових матеріалів²¹ було створено декілька тематичних питальників (див.

21 Див. напр.: Громов Г.Г. Методика полевых этнографических исследований.- М.,1967; Балушок В.Г., Бондаренко Т.Б., Боряк О.О., Горленко В.Ф., Гребінь І.Ф., Конвак В.Д., Курочкин О.В., Ніколаєва Т.О., Пономарьов А.П., Сироткін В.М., Скрипник Г.А., Сніжкова І.А., Щербій Г.С. Традиційно-побутова культура народів України: методичні рекомендації по збиранню польового етнографічного матеріалу з питань розвитку трудового життя, громадського та сімейного побуту, обрядовості / Упоряд. А.П.Пономарьов.- К., 1989; Макаруч С.А. Программа полевого исследования этносоциального развития населенных пунктов за годы Советской власти // Программы и вопросники по социальным отношениям и семейным обрядам для участников этнограф. практики и экспедиций. — Омск, 1988. — с. 6-16; Методичні поради та питальник для збирачів пам'яток етнографії, фольклору і топонімії / Упоряд. А.І.Данилюк, О.А.Купчинський.-Львів,1989.

напр., додаток 3), з допомогою яких у дослідження були залучені відомості від понад 50-ти інформаторів (список-див. додаток 1). Здебільшого це росіяни, а також люди інших національностей. Останні подавали інформацію, головню, про своїх близьких, знайомих чи родичів російської національності згідно з розробленим питальником. Насамкінець додамо, що також широко використовувався традиційний для етнографа метод безпосереднього спостереження у сім'ях інформаторів-росіян, у виробничих колективах, у повсякденному житті.

Таким чином, у запропонованому дослідженні, автор намагався використати різні джерела інформації й, відповідно, здійснити комплексне застосування різних методичних засобів. Це - соціологічне опитування, аналіз документів - архівних і статистичних матеріалів, аналіз матеріалів періодичної преси, застосування методів математичних розрахунків, залучення даних безпосередньо польового спостереження та ін.

Незважаючи на широку джерельну базу дослідження, автор свідомий того, що його скромна праця не претендує на повне розкриття етнодемографічних та соціальних проблем, пов'язаних з російською етногрупою у регіоні. Власне дослідженню підлягали окремі, з погляду автора, найважливіші аспекти зазначених проблем. А міждисциплінарний підхід і різноманітність дослідницьких засобів диктуються складністю як предмета, так і об'єкта дослідження. Автор сподівається на те, що його праця викличе інтерес громадськості, а не лише вузьких спеціалістів.

Розділ 1

РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР В ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОМУ РОЗВИТКУ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

§1 ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ : ТЕМПИ ПРИРОСТУ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

Динаміку чисельності народу визначають в основному дві групи факторів : етнодемографічні, що охоплюють особливості природнього руху і зумовлюються насамперед співвідношенням народжуваності і смертності, та етнотрансформаційні або етнічні процеси, які супроводжують розвиток будь-якого суспільства і виявляються здебільшого у процесах асиміляції чи консолідації.

Основними джерелами у вивченні динаміки чисельності російського населення західноукраїнських областей послужили переписи 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. Переписи населення, як відзначають відомі вчені, становлять масове джерело, яке окрім динаміки чисельності одночасно відображає і соціально-економічні характеристики розвитку етносу і етнокультурні процеси¹. Однак, аналізуючи динаміку кількісних змін будь-якої окремо взятої етнічної групи краю, і передовсім російської, дослідник неминує зіткнутися з певними труднощами.

Щодо перших, у науковій літературі справедливо відзначалось, - вони пов'язані з відсутністю у матеріалах переписів та поточного статистичного обліку детальних даних про природній та механічний рух населення за його національною приналежністю².

Серед вітчизняних науковців немає спільної думки про достовірність офіційної статистики щодо етнічних груп України, зокрема за даними останнього перепису населення. Деякі науковці піддають ці показники серйозній критиці, і насамперед

¹ Арутюнян Ю.В., Сукулов А.А. Переписи населения СССР как источник количественного анализа этнокультурных процессов // Сов. этнография. 1983. — № 5. — С. 14.

² Боднарская Т.А. Рождаемость в СССР. Этнодемографический аспект. — М., 1977. — С. 5.

ті з них, що стосуються чисельності російської етнічної громади³. Висуваються сумніви щодо коректності використання згаданих джерел при вивченні чисельності саме російського населення, яка в Україні в усіх післявоєнних переписах населення розглядається як завищена.

Очевидно такі оцінки небезпідставні, зокрема, коли йдеться про показники чисельності російського елементу внаслідок дії етнічних процесів. Правдоподібним, також, видається твердження про те, що чимало представників різних національностей в Україні, зважаючи на недавні суспільно-політичні реалії, зарахували себе до росіян, не будучи такими ні за своїм походженням, ні за етнокультурними орієнтаціями. Очевидно, найбільше «підстав» змінити національність у колишньому Радянському Союзі мали євреї та німці. Для ілюстрації подамо, мабуть, типові для таких людей приклади: «Мій дід — Жезі Нонович Мільтон — етнічний німець... У 40-х рр. за порадою радянських доброзичливців..., щоби забезпечити своїм нащадкам спокійне життя в СРСР записав себе і своїх дітей росіянами, оскільки з поміткою у паспорті «німець», «німка» можна бути лише «ворогом народу»... Будучи росіяркою за паспортом, я отримала українське виховання... вчилася в українських школі та університеті ... Українською мовою не лише спілкувалась, але й думала... Вважаю себе українкою...» (Дубинка А.О., 28 років, м.Львів). Інший приклад: «Моя мати — українка, батько — єврей...» За паспортом я ... росіянка...» (Корсунська О.С., 39 років, м.Львів).

Отож, послуговуючись переписами при аналізі динаміки чисельності росіян краю, ці моменти необхідно враховувати. Фіксовані також випадки волонтариського зарахування до росіян українського населення, що мало місце на Волині, де це допускали радянські військово-адміністративні органи у перший післявоєнний рік. Ось розповідь нашого інформатора: « У нашому дворі мешкали поляки та євреї (у Рівному — І.Т.). Лише ми були українці. З поверненням радянських військ при переписі військовий запитав у батька про національність сусідів. Батько відповів також російською мовою і його записали росіянином...

³ Див., напр.; Дашкевич Я. Україна і національні меншості // Державність — 1991. — № 3. — С. 24-27.

А коли зробили документи, то вже так і повелося... І ми стали росіянами... Надалі у сім'ї по-різному визначали національну приналежність... У сім'ї постійно розмовляли українською мовою..." (Кузнєцова (дівоче Баранишина) В.І., 63 роки, м.Львів). Проте аргументовано встановити масштаби таких відхилень на практиці через брак даних, нам видається неможливим. Окрім того, наші власні матеріали схиляють нас до думки, що названі явища в західних областях не були настільки масовими, щоб вони могли суттєво відкорегувати переписи населення на користь російської національної групи. Зрештою абсолютна точність у даному випадку і не обов'язкова. Автор поділяє думку видатного вітчизняного вченого-статистика про те, що «статистика покликана по своїй суті до оцінок, а не до вимірювань»⁴. При всіх недоліках радянських післявоєнних переписів їх матеріали, як і інші матеріали державної статистики взагалі, при їх комплексному аналізі дозволяють простежувати взаємозв'язок соціальних, а також етнічних показників і характеристик населення на рівні країни, регіону або населеного пункту.

Першим статистичним показником, який характеризує динаміку чисельності народу є темп його загального приросту. Для російського населення у регіоні і в Україні загалом у різні періоди він не був однаковим, а мав свої особливості.

В цілому ж, приріст російського населення в Україні був одним з найбільших в порівнянні з приростом в інших республіках. Як видно з таблиці 1, чисельність росіян між 1959 і 1989 роками в Україні зросла на 59,9 %. Темпи ж зростання корінної національності в середньому за період більш як у тричі відставали від "російських". Хоча українці і продовжували становити виразну більшість у своїй республіці, на фоні зростання абсолютної чисельності (з 32,2 млн чол. у 1959 р. до 37,4 млн чол. у 1989 р.) їх частка серед населення України скоротилась до 72,7 %, тобто на 4,1 %. І лише частка росіян неухильно зростала. Більше того, розрив у темпах росту двох національностей останнім часом помітно посилюється: за 1979-1989 рр., наприклад, абсолютний приріст українців (930 тис.) був нижчим, ніж абсолютний приріст росіян (984 тис.), хоч частка останніх в

⁴ Птуха М.В. Вибрані праці.— К.— 1971.— С.37.

загальній чисельності населення України була в 3,3 рази меншою, ніж частка українців. Характерно, що це зростання відбувалось не тільки внаслідок скорочення питомої ваги українців, але й інших народів⁵. Така ситуація з прициповими змінами у національному складі населення України в напрямі його деукраїнізації⁶, залишалася типовою для етнодемографічного руху радянської України впродовж усього часу.

Таблиця 1-а,б Етнодемографічні тенденції у західних областях України в 1959 — 1989 рр.

(абсолютний приріст.)

а) чис. населення /в тис.чол./ б) чис.населення /в %/

області	1959	1970	1979	1989	1959/89	1959	1970	1979	1989
Львівська	2107,8	2428,9	2569,4	2727,4	619,6	100	100	100	100
українці	1818,3	2134,4	2298,6	2467,7	646,4	86,3	87,9	89,5	90,4
росіяни	181,1	199,8	194,3	195,1	14,0	8,6	8,2	7,6	7,2
Ів.-Франків.	1094,7	1249,3	1326,6	1413,2	318,5	100	100	100	100
українці	1037,7	1186,8	1263,6	1342,8	305,1	94,8	95,3	95,0	95,3
росіяни	37,9	46,5	49,7	57,0	19,1	3,5	3,7	3,8	4,0
Тернопільська	1085,6	1152,6	1162,1	1164,0	78,4	100	100	100	100
українці	1030,2	1107,0	1123,1	1126,4	40,8	94,8	96,0	96,6	96,8
росіяни	26,9	26,3	25,7	26,6	-0,3	-2,3	-2,3	3,5	-1,2
Рівненська	926,2	1047,6	1117,6	1164,2	238,0	100	100	100	100
українці	864,8	979,6	1041,2	1085,7	220,9	93,4	93,5	93,2	93,3
росіяни	39,1	44,6	51,7	53,6	14,5	4,2	3,7	3,8	4,0
Волинська	890,4	974,5	1015,6	1058,5	168,1	100	100	100	100
українці	842,0	924,9	962,1	1001,3	159,3	91,6	92,4	93,0	93,2
росіяни	37,0	39,8	43,8	46,9	9,9	4,2	4,1	4,3	4,4
Регіон	6104,7	6852,9	7191,3	7527,3	1422,6	100	100	100	100
українці	5593,0	6332,7	6688,6	7020,9	1427,9	91,6	92,4	93,0	93,2
росіяни	322,0	357,0	365,2	379,2	57,2	5,2	5,2	5,7	5,3
Україна	41869,1	47126,5	49609,0	51452,0	9580,0	100	100	100	100
українці	32158,0	35283,9	36489,0	37419,0	5212,0	76,8	74,9	73,5	72,6
росіяни	7091,0	9126,3	10472,0	11456,0	4249,0	16,9	19,4	21,1	22,4

⁵ Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945-1990 рр. // Укр. істор. журн. — 1992. — № 10-11. — С.39.

⁶ Заставний Ф.Д. Населення України. — Львів, 1993.— С.16.

Таблиця 1-в

області	приріст населення / в % /			
	1959/70	1970/79	1979/89	1959/1989
Львівська	15,2	5,7	6,1	29,3
українці	17,3	7,6	7,2	35,5
росіяни	10,3	-2,8	0,4	7,7
Ів.-Франків.	14,1	6,1	6,5	29,0
українці	14,3	6,4	6,2	29,4
росіяни	22,6	6,8	14,6	50,3
Тернопільська	6,1	0,8	0,1	7,2
українці	13,2	1,4	0,2	3,9
росіяни	-2,3	-2,3	3,5	-1,2
Рівенська	13,1	6,6	4,1	25,6
українці	13,2	6,2	4,2	25,5
росіяни	14,0	15,9	3,6	37,0
Волинська	9,4	4,2	4,2	18,8
українці	9,8	4,0	4,0	18,9
росіяни	7,5	10,0	7,0	26,7
Регіон	12,27	4,9	4,6	23,3
українці	13,2	5,6	4,9	25,5
росіяни	10,8	2,2	3,8	17,7
Україна	12,6	5,0	3,7	22,9
українці	9,7	3,4	2,4	16,2
росіяни	28,7	14,7	8,3	59,9

СКЛАДЕНО ЗА :

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. - М., 1963. - С. 176-177;

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Национальный состав населения СССР. - М., 1973. - С. 170, 177, 181, 185-186;

Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. - М., 1984. - С. 102-107;

Національний склад населення України. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. У 2-х ч. Ч. 2-га. - К., 1992. - С. 6-17.

Проте вона не була властивою для окремих областей західноукраїнського регіону. Тут абсолютне зростання чисельності російського населення відбувалось поряд із швидким ростом чисельності українського. При цьому темпи зростання чисельності українців по регіону перевищували темпи зростання росіян. Однак це не було характерним для всіх областей краю. В окремих із них у певні періоди приріст чисельності росіян помітно випереджував приріст українців.

З огляду на деякі відмінності в динаміці російського населення західноукраїнських областей можна окремо виділити Львівську область, так само окремо Тернопільщину. Івано-Франківська та волинські області за динамікою росіян характеризуються спільними показниками.

Львівщина має найбільшу чисельність росіян у регіоні і займає по цьому показнику, в залежності від періоду, 9-10 місце серед інших областей України. Однак їх зростання, на відміну від українців, не відзначалося стабільністю. Починаючи від перепису 1959 р. найбільший відносний приріст росіян припадав на 1960-ті рр. Це, однак суттєво не позначилося на їх питомій вазі серед населення області, оскільки досить високим залишився і приріст українців. В наступному десятиріччі темпи приросту корінної національності ще більше зросли, а приріст росіян області припинився. Впав темп їх приросту і в інших областях. Проте на відміну від загальнореспубліканського показника, Львівщина і сусідня Тернопільська області були чи не єдиними в Україні, в яких приріст російського населення сягнув від'ємної позначки. Вісімдесяти роки знову принесли деяке збільшення осіб російської національності, але в цілому за 30 років російське населення області виросло лише на 7,7 %, що удвічі менше загального показника по регіону.

Волинським та Івано-Франківській областям, в протизу Львівській, притаманним було постійне і неухильне як абсолютне, так і відносне зростання чисельності російського населення при не завжди стабільному зростанні частки українців. Аналіз порівняльних даних переписів показує, що відносно найбільшим був приріст росіян у 1960-ті і 80-ті рр. в Івано-Франківській

області. У 1960-х рр. він удвічі перевищував середній по регіону і наближався до загальноукраїнського. Аналогічні особливості, але ще більш виражені, мала динаміка чисельності росіян у Волинській та Рівненській областях. Тут темпи зростання росіян більш як удвічі перевищували темпи приросту українців і всього населення. За цими показниками волинські області наближалися до загальнореспубліканських, а окремо Рівненська навіть їх перевищила.

Російське населення Тернопільської області між 1959 і 1979 рр. зберігало виразну тенденцію до зменшення. Темпи його приросту скоротились на 4,6 %. І хоч у наступному десятиріччі частка росіян серед населення області дещо зросла, проте за переписом 1989 р. їх абсолютна чисельність навіть не досягла рівня 1959 року.

Можна, отже, стверджувати, що масив російської національної меншості в галицьких та волинських областях склався протягом 1944-1959 рр., тобто до часу першого післявоєнного перепису. В зазначені роки, за матеріалами поточного обліку, російське населення збільшувалось в середньому на 20 тис. річно, в основному за рахунок механічного приросту, що викликався як потребами промислового будівництва, так і відомими установками національної політики Комуністичної партії. Особливо активно заселялася росіянами Львівська область. В ній зосередилась більша половина усієї чисельності російського населення краю. Трохи менше, ніж за півтора десятиріччя чисельність росіян у Львівській області стала більшою, ніж в сусідніх з Росією Сумській та Чернігівській областях. Частка ж росіян серед населення області була лише вдвічі меншою від загальної по Україні.

У подальші роки при постійному зростанні питомої ваги російського населення в Україні, його частка у регіоні неухильно зменшувалась. І навіть при високих темпах зростання у 60-х рр. питома вага росіян західного регіону України впала з 4,5 % у 1959 р. до 3,9 % у 1970 р. І цей процес поглиблювався. Як зауважив проф. Макарчук С.А., абсолютна і відносна чисельність росіян збільшувалась лише в тих регіонах, де чисельно сильнішими були

їх позиції раніше і, навпаки де їх частка була незначною, там вона стала ще меншою⁷.

§2 ПРИРОДНИЙ РУХ

У зміні національного складу населення і зростанні його чисельності немаловажну роль відіграє природний рух. Його показникам при всій залежності від соціально-економічного стану країни, “притаманна певна самостійність і велика інерція. На них впливають соціальні, економічні, правові, історичні, етнокультурні, географічні, біологічні та інші фактори / наприклад, освітній і культурний рівень населення, рівень розвитку охорони здоров’я, вік вступу в шлюб, внутрісімейне регулювання народжувань, релігійні установки, існуючі у народів традиції і т.ін. /”⁸. Окрім того, на природний приріст населення істотний вплив роблять такі чисто демографічні показники, як вікова, сімейна та статева структури населення.

Інтерес до вивчення показників природнього руху населення в етнічному аспекті проявився у післявоєнний період лише з кінця 50-х рр., коли стали висловлюватись припущення про зв’язок рівня народжуваності з особливостями народжуваності народів, що населяють ті чи інші території⁹. Саме від цього часу зберіглися показники природнього руху росіян в регіональному і республіканському розрізах. Спираючись на них, стало можливим простежити за тим, якими були народжуваність і смертність різних національних груп в західних областях, у тому числі в росіян.

Насамперед, про народжуваність, що серед усіх біометричних параметрів найсуттєвіше впливає на відтворення населення. Загальновідомо, що для демографічного розвитку післявоєнного періоду в цілому характерним було зниження показників народжуваності в усіх групах населення. Проте така ситуація

⁷ Макарчук С.А. Український етнос /виникнення і історичний розвиток/. - К., 1992. - С. 104.

⁸ Брук С.И. Население мира : Этнодемографический справочник. - М., 1981. С.28

⁹ Бондарская Г.А. Рождаемость в СССР. Этнодемографический аспект. - С. 4

виявляла себе неоднаково в різні роки післявоєнного періоду. У 1940-ві і 50-ті рр. у республіці помітною була тенденція до збільшення народжуваності. Це викликалось відносною нормалізацією життя та відновленням порушених шлюбних зв'язків. Сприяла цьому також законодавча політика держави, спрямована на стимулювання не лише шлюбності, але народжуваності зокрема. Законом від 8 липня 1944 р. держава вперше гарантувала матеріальну допомогу “незаміжнім матерям”. Передбачались грошові нарахування матерям, що мають по двоє дітей при народженні наступних¹⁰. І все ж в цілому рівень народжуваності в Україні продовжував залишатись відносно низьким. Наприклад : в 1969 р. на 1000 чол він становив 6,0, в той час, як в Таджикистані - 28,6, в Узбекистані - 26,8. Нижчим від українського був природній приріст лише у Латвії /2,9/, Естонії /4,2/ та Росії /5,7/¹¹. Звичайно, це зумовлювалось порушенням внаслідок війни вікової структури та співвідношення чисельності чоловіків і жінок, а також інтенсивним залученням жінок до сфери суспільного виробництва.

Наведені відомим дослідником В.І. Наулком дані про природній рух за 1958-1959 рр. найчисленніших національностей, що компактно населяли Україну (табл.2.), показують що як для населення в цілому, так і для більшості національностей показники природнього руху аналогічні : спостерігався низький рівень смертності і порівняно невисокий рівень народжуваності¹². Як бачимо з таблиці 3, показники, що характеризували природній приріст у регіоні були вищими від аналогічних республіканських, внаслідок чого у галицьких і волинських областях природній приріст населення був вищим за середній по республіці.

Головна причина цього, на наш погляд, була в тому, що Західна Україна не зазнала відомої демографічної катастрофи в 1930-х рр., властивої для центральних і східних українських областей, де шлюбні показники в 1950-х рр. були розріджені голодом 30-х. Через це, хоч загальні втрати населення під час другої світової

¹⁰ Сборник законов СССР и Указов Президиума ВС СССР. 1938-1944 гг. М. -, 1945. - С. 234-241.

¹¹ Брук С.И. Этнодемографические процессы в СССР // Сов. этнография. - 1971. - № 4. - С. 15.

¹² Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. - К., 1975. - С. 67-68.

Таблиця 2 *Природний приріст чисельності національностей України в 1958/59 рр. (на 1000 чол. населення)**

	Весь			в містах			в селах		
	нар.	см.	пр.	нар.	см.	пр.	нар.	см.	пр.
Все населення	20,9	7,2	13,7	20,3	6,3	14,0	21,5	8,0	13,5
в тому числі :									
українці	21,3	7,4	13,9	21,3	6,2	15,1	21,3	8,0	13,3
росіяни	19,4	5,8	13,6	18,9	5,6	13,3	21,6	8,5	15,1
білоруси	28,7	6,1	22,6	30,0	6,8	23,2	33,5	5,4	28,1
поляки	20,8	10,0	10,8	20,0	11,2	8,8	21,3	9,1	12,2
болгари	24,8	6,8	18,0	26,5	8,7	17,8	24,2	6,2	18,0
молдавани	23,0	7,3	15,7	24,9	7,3	17,6	22,4	7,3	15,1

Таблиця 3 *Природний приріст найчисленніших національностей у західноукраїнських областях в 1958/59 рр. (на 1000 чол. населення)***

	Весь			в містах			в селах		
	нар.	см.	пр.	нар.	см.	пр.	нар.	см.	пр.
Все населення***	25,9	10,4	15,5	23,0	6,4	16,6	20,6	8,8	11,8
в тому числі :									
українці	26,4	10,7	15,7	24,8	6,5	18,3	28,1	8,8	19,3
поляки	18,2	8,1	10,1	16,2	9,9	6,3	18,6	9,0	9,6
росіяни	16,6	6,9	9,7	15,8	4,9	10,9	20,1	4,8	15,3

* Див.: Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине.- С. 68.

** Підраховано за методикою А.Я. Боярського (Див.: Боярский А.Я. Курс демографии.- М., 1985.- С.41) на основі обласних статистичних зведень: ДАІФО, ф.Р-302, оп.3, спр.381, с.57-59; ДАВО, ф.Р-295, оп.7, спр.4960, с.27-29; ДАРО, ф.Р-454, оп.3, спр.458, с.58-60; ДАЛО, ф.Р-283, оп.13, спр.245, с.114-116; спр.246, с.19-21.

*** У розрахунок, через відсутність даних, не включено населення Тернопільської області.

війни були в західних областях відносно вищими, ніж в цілому по Україні, демографічна структура населення, що залишилося, не була такою деформованою. Дуже важливу роль відігравав також той момент, що частка сільського населення у регіоні 1959 року нараховувала тут близько двох третин¹³.

Що стосується показників природнього руху в етнічному аспекті, то в західних областях вони також загалом були більшими від середніх по Україні. Найбільшою народжуваністю вирізнялися українці, серед яких частка сільського населення була найвищою. На відміну від середніх тенденцій в Україні, за якими народжуваність серед міського українського населення доганяла народжуваність серед сільського, у регіоні на початку 60-х рр. мали місце зворотні тенденції.

Невисокий коефіцієнт народжуваності поляків слід, очевидно, пов'язувати з етнічними процесами, які дедалі ширше охоплювали польську етнічну меншість, відбиваючись з кожним наступним переписом на її чисельності.

Але найнижчою серед національних груп краю виявилась народжуваність у російського населення.

Попри великий міграційний рух росіян в західноукраїнські області, більшість яких складали особи репродуктивного віку, що об'єктивно мало б сприяти збільшенню народжуваності, показник народжуваності у них тут був значно нижчим, ніж в середньому по Україні. На наш погляд, це явище зумовлювалось наступними причинами.

Найперше, значним був дисбаланс статевої структури російського населення на користь чоловіків, відсоток яких переважав у міграційних потоках в західні області. В свою чергу цей момент зумовив зростання кількості національно-змішаних шлюбів. З роками остання тенденція ставала дуже виразною, тоді як переважання росіян-чоловіків у механічному притоці росіян зникало. Якщо у 1970 р. чисельність сімей росіян з неросіянами у

¹³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украина ССР. - М., 1963. - С. 188-189.

регіоні складала в середньому 8,3 %¹⁴, то у 1989 р. лише у Рівненській області такі сім'ї становили понад третину /33,7 %/ сімей, в яких подружжя в цілому чи на половину було російським¹⁵. Як відомо, радянське законодавство передбачало перевагу у визначенні національності дітей за національністю матері. Не було це, звичайно, твердим правилом. Однак, до цього слід врахувати, що відсоток сімей, у яких чоловіки російської національності перебували в шлюбі з “не своїми” жінками повсюдно переважав над часткою сімей росіянок з неросіянами. Скажімо у Львові, найбільшому за присутністю росіян місті краю, у 1970 р. 56 % росіян одружилися, віддавши перевагу представницям іншої національності¹⁶. Отож, переважна норма законодавства мала б стимулювати запис дітей у таких шлюбах неросіянами. Проте не переважна норма права була в цьому процесі визначальною, а скоріше соціально-політична атмосфера в тому чи іншому поселенні, психологічний характер середовища, особливо соціальне становище батьків.

Відносно нижчі показники народжуваності російського населення регіону залежали також від того, що переважна його більшість - це міське населення, головним чином більших міст і обласних центрів. А як показує досвід, у групі великих міст, коефіцієнт природнього приросту населення є найнижчий¹⁷.

Слід відмітити, що і під іншим оглядом розселення російської етнічної групи у західноукраїнському регіоні впливало зовсім не позитивно на їх соціальний і демографічний розвиток. Так, відносно високий освітній рівень міських жителів сильно впливав на вік їх вступу в шлюб. Наприклад, у 1970 р. не перебував у шлюбі кожен четвертий з росіян Рівненщини віком понад 24 роки, тоді як скажімо, серед українців такі особи складала тільки п'яту частину¹⁸.

14 ЦДАВО України, ф. Р-582, оп.20, спр.898, с.71-80.

15 Тут і далі дані по областях за 1989 рік взято з управління статистики відповідної області.

16 ДАЛО, ф. Р-283, оп.13, спр.901, с.73.

17 Глуханова Г.А. Соціально-демографічні аспекти урбанізації Української РСР // Демографічні дослідження. - К., 1982. - Вип. 6. - С.48.

18 ДАРО, ф. Р-154, оп.14, спр.86, с.4-5.

Концентрація росіян у містах регіону і відносно високий освітній рівень у багатьох відношеннях визначали особливості репродуктивної поведінки російського населення. Як показують численні соціологічні дослідження останніх десятиріч, репродуктивні установки людей, тобто потреба у дітях, є насамперед наслідком їх ціннісних орієнтацій. Іншими словами, рівень народжуваності в сучасному суспільстві залежить від ціннісних психологічних орієнтацій батьків щодо дітей. Що стосується міської сім'ї з високим освітнім рівнем подружжя і професійною роботою чоловіка і жінки, то репродуктивний оптимум такого подружжя в останнє десятиріччя як правило не перевищує одного-двох дітей.

Отже, міський характер проживання росіян у західних областях суттєво позначився на структурі та особливо величині однопінаціональної російської сім'ї. Наприклад, у Волинській області у 1989 р., де цей показник був одним із найвищих у регіоні, середній розмір сім'ї росіян становив 2,9 чол. проти 3,3 за переписом 1970 року. Для порівняння - в українців ці показники є типовими, відповідно, 3,6 і 3,8 чол.¹⁹.

Отже, постійне зменшення середнього розміру російської сім'ї стало наслідком дії ряду об'єктивних демографічних факторів, загалом малосприятливих для природного приросту населення взагалі. До чинників низького природного росту російського населення в західних областях слід додати ще й високий рівень розлучень серед росіян. Зіставимо кількість розлучень у регіоні серед росіян і росіянок та українців і українок на 1000 чоловік відповідної статі*. У Волинській області у росіян розлучень було 50, у росіянок — 91, українців — 24, українок — 45; в Івано-Франківській відповідно — 47 і 96 та 26 і 51; у Львівській — 63 і 166 та 26 і 46; у Рівненській — 53 і 89 та 25 і 46²⁰.

Як бачимо рівень розлучень серед росіян регіону фактично вдвічі і більше перевищував аналогічний «український». Це є

¹⁹ ЦДАВО України, ф. Р-582, оп.20, спр.898, с.71-72.

* по Тернопільській області дані не розроблювались.

²⁰ Національний склад населення України. — Ч.2. — К., 1992. — С.280-287.

свідченням того, що росіяни західного регіону виділяються значно нижчою шлюбною стабільністю в порівнянні з місцевими українцями. Такий стан з розлученістю, звичайно, певною мірою проектується і на розміри сім'ї. Частку багатодітних сімей росіян серед інших сімей у західноукраїнських областях слід вважати більш ніж скромною. У згаданій Волинській області /1989 р./ сімей з 4-ма і більше дітьми серед російського населення нараховувалось 0,9 %, тоді як кожна п'ята українська сім'я /22,1%/ області була багатодітною. Соціологічні дослідження показують, що небагатодітні сім'ї, поминаючи інші фактори, в свою чергу також негативно впливають на репродуктивні установки своїх дітей²¹. Отож, на причини низької народжуваності російської національної групи краю впливала ціла низка несприятливих факторів.

Другий показник, який визначає відтворення населення, є смертність. На рівень загальної смертності впливає вікова структура населення /частка серед населення дітей та осіб похилого віку/ та дитяча смертність. Остання виділяється із загальної проблеми смертності у зв'язку із своїм соціальним значенням. Дитяча смертність вважається одним з найбільш чутливих барометрів соціального і соціально-економічного благополуччя суспільства і сім'ї. Її рівень є також показником стану та ефективності системи охорони здоров'я. На жаль, смертність дітей у регіоні сягала значних розмірів. Наприклад, серед загальної кількості померлих у 1958 р. росіян Львівської області /в сучасних адміністративних межах/ майже 20 % припадало на дітей до 4-х років, в тому числі до одного року — 15,7 %. Це, до речі, не на багато менше від дитячої смертності українців Львівщини /19,1 %/²². В інших областях, зокрема у Волинській, ці показники були дещо нижчими. Відсоток смертності серед дітей росіян дорівнював 10,7 %, українців - 15,2%²³. Хоч відзначають, що в кінці 50-х рр. дитяча смертність в Україні була найменшою, в тому числі і серед немовлят до одного

21 Наруск А.Х. Формирование репродуктивных установок молодого поколения в родительской семье // Демографическая политика в региональном разрезе. - М., 1988. - С.104-111.

22 ДАЛО, ф.Р-283, оп.13, с.245, с.114-116 ; с.246, с.19-21.

23 ДАВО, ф.Р-295, оп.7, с.4960, с.27-29

року²⁴. Відмінність ситуації у західноукраїнських областях перш за все пояснювалась доволі низьким рівнем медичного обслуговування населення і загалом незадовільним станом системи охорони здоров'я.

Серед інших характерних особливостей смертності російського населення регіону було те, що більшість чоловіків помирала у віці понад 65 років, у віці до 65 років вмирало 41 % чоловіків — росіян²⁵. Це суттєво впливало на загальний рівень смертності. Разом з тим характерна для населення галицьких та волинських областей і, зокрема українського, впродовж майже усього післявоєнного періоду дещо підвищена смертність чоловіків працездатного віку практично обминала росіян. У світлі останніх досліджень, доцільно припустити, що національну диференціацію смертності частково визначала специфіка зайнятості російської національної групи²⁶. Відсоток росіян серед службовців громадсько-суспільної групи, які у своїй діяльності, найменше пов'язані з джерелами підвищеної небезпеки /напр., нещасні випадки, травми на виробництві і т.ін./ серед областей краю впродовж усього періоду приблизно вдвічі перевищував аналогічний відсоток українського населення.

Проте в цілому природній рух російської етнічної групи західних областей, попри свої особливості, перебував у великій залежності від загальних тенденцій руху в той чи інший період. Тенденції 1960-х і 80-х рр. у сфері народжуваності і смертності у підсумку діяли однаково і призвели до зменшення природнього приросту населення взагалі.

Тенденція до зниження народжуваності у 60-х рр. була загальною. Вона вже проаналізована у літературі²⁷. При цьому стверджувалося, що в той період відбувався перехід від “традиційного типу” відтворення населення, що характеризується високою народжуваністю і смертністю, до

24 Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения /Опыт комплексного регионального исследования/. - К., 1991. - С. 45.

25 ДАЛО, ф.Р-283, оп.13, спр.245, с.114-116 ; спр.246, с.19-21.

26 Андреев Е.М., Добровольская В.М., Шабуров К.Ю. Этническая дифференциация смертности // Социол. исследования. - 1992. - № 7. - С. 48-49.

27 Борисов В.А. Перспективы рождаемости. - М., 1976. - С.70-96.

Урланис Б.Ц. Проблемы динамики населения СССР. - М., 1974 та ін.

сучасного “раціонального типу”, коли відтворення населення здійснюється на основі низької смертності і такої ж народжуваності. Як писав демограф Переведенцев В.І., “головною причиною зниження щорічних чисел народжень в 60-ті рр. було зниження дійсної народжуваності /інтенсивності народжень/, тобто зменшення кількості дітей у жінок”²⁸.

Гострота демографічної ситуації, пов’язаної з народжуваністю в Україні, поглиблювалась також несприятливою динамікою смертності, яка за весь післявоєнний період була досить суперечливою. Короткочасне зниження загального рівня смертності у 1960-ті рр. вже з кінця десятиріччя, а особливо у 70-ті рр. змінюється тотальним зростанням. Підвищена смертність охопила усе населення республіки старше 20 років і продовжувалась майже два десятиріччя²⁹. Такий характер тенденції був зумовлений вступом у старший вік поколінь в меншій мірі поражених війною, тобто в порівнянні з 1950-ми і 60-ми роками стало просто більше старших людей. Давали про себе знати недоліки у розвитку соціальної сфери, насамперед у розвитку медичного обслуговування і охорони здоров’я та особливо несприятлива дія на здоров’я людей навколишнього середовища. Під дією цього останнього фактора зросла чисельність екзогенних захворювань, зокрема злоякісних утворень. Середньорічний приріст смертних випадків від злоякісних утворень, наприклад, на Рівненщині за 80-ті рр. становив 3 %, а в 1990 р. ракові захворювання стали причиною смерті 13,2 % усіх померлих в області і були на другому місці після смертності внаслідок порушення системи кровообігу.

Для російської етнічної групи в західних областях найбільш негативні тенденції природного руху виявилися у 1980-х рр., зокрема у другій половині десятиріччя, коли вони набули особливої гостроти. Це дуже випукло видно на прикладі Львівщини, де природний приріст росіян за період з 1979 до 1989 р. зменшився на третину. Народжуваність за той же період

²⁸ Переведенцев В.И. Молодежь и социально-демографические проблемы СССР - М. 1990. - С.9.
²⁹ Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения. - С. 46.

скоротилась на 25%. При цьому ж значно зросла смертність /на 21,5 %/³⁰. Остання була наслідком високої питомої ваги осіб похилого віку в структурі населення області. У 1989 р. відсоток росіян старших працездатного віку становив 20,5 %³¹ проти 13,6 % у 1979 р. ³².

Таблиця 4 Природний рух населення у 1986-1990 рр*.
на 1000 чол. населення

Області	1986			1988			1989			1990		
	нар.	см.	пр.	нар.	см.	пр.	нар.	см.	пр.	нар.	см.	пр.
Львівська	16,4	9,7	6,7	15,4	10,3	5,1	14,6	10,0	4,6	14,0	10,5	3,5
українці	16,7	9,8	6,9	16,1	10,1	6,0	15,3	9,8	5,5	14,8	10,3	4,5
росіяни	11,9	10,8	0,1	10,9	10,9	0	9,6	10,8	-1,2	8,4	11,8	-3,4
Ів.-Франк.	17,8	9,7	8,1	16,5	10,2	6,3	15,6	10,2	5,4	15,5	10,4	5,1
українці	18,9	10,1	8,8	17,8	11,6	6,2	17,0	10,8	6,2	17,0	11,2	5,8
росіяни	13,4	8,7	4,7	12,2	9,5	2,7	10,9	9,9	1,0	10,2	9,5	0,7
Тернопільська	15,9	11,7	4,2	15,2	12,4	2,8	14,3	12,3	2,0	14,2	12,8	1,4
українці	13,3	9,7	3,6	12,8	10,4	2,4	12,1	10,3	2,2	12,0	10,7	1,3
росіяни	16,0	9,4	6,6	14,3	10,3	4,0	13,2	11,0	2,2	12,0	12,4	0,4
Рівненська	19,0	9,7	9,3	17,6	10,3	7,3	16,5	9,9	6,6	15,8	10,6	5,2
українці	19,0	9,6	9,4	17,7	10,3	7,4	16,5	10,0	6,5	15,9	10,7	5,2
росіяни	16,5	10,0	6,5	15,5	11,2	4,3	14,3	9,9	4,4	12,9	10,1	2,8
Волинська	18,0	10,4	7,6	16,9	11,1	5,8	15,9	10,7	5,2	15,4	11,3	4,1
українці	17,9	10,4	7,5	17,0	11,1	5,9	16,0	10,7	5,3	15,6	11,5	4,4
росіяни	15,0	8,8	6,2	15,7	10,9	4,8	15,2	10,7	4,5	14,0	10,5	3,5
Регіон	17,4	10,2	7,2	16,3	10,9	5,4	15,4	10,6	4,8	15,0	11,1	3,9
українці	17,2	8,1	9,1	16,3	10,5	5,8	15,4	10,3	5,1	15,0	10,9	4,1
росіяни	14,5	9,5	5,0	13,7	10,6	3,1	12,6	10,5	2,1	11,5	10,9	0,6
Україна	15,5	11,0	4,5	14,4	11,6	2,8	13,3	11,6	1,7	12,7	12,1	0,6
українці	15,3	11,3	4,0	15,0	12,0	3,0	13,6	12,0	1,6	13,0	12,5	0,5
росіяни	15,0	9,2	5,8	14,0	9,8	4,2	12,7	10,0	2,7	11,8	10,5	1,3

* Складено за : Природний рух населення на Україні в 1986-1990 рр.- К., 1991. - С. 12, 159-167, 237-243.

30 Природний рух населення Львівської області /1986-1991/. - Львів, 1992. - С. 35.

31 Національний склад населення Львівської області /за даними Всесоюзного перепису населення на 12 січня 1989 року/. - Львів, 1991. - С. 31.

32 Национальный состав населения Львовской области /по данным Всесоюзной переписи населения на 17 января 1979 года/. - Львов, 1981. - С. 29.

Аналогічною виглядала ситуація щодо росіян у сусідній Тернопільській області, подібною - в інших областях.

Найвища у Львівській області питома вага росіян старшого віку призвела до найвищого коефіцієнта смертності серед них в порівнянні зі смертністю в інших областях регіону /табл.4/. А в порівнянні з середнім республіканським він виявився у тричі вищим. Збільшення рівня смертності російського населення західноукраїнських областей і зменшення їх народжуваності залишилося властивим для всього десятиріччя. Коефіцієнт приросту серед росіян у 1990 р. становив 0,6 на 1000 чол. населення, що в кінцевому підсумку вело до “постаріння” російської етнічної групи в межах регіону. І ці тенденції поглиблюються.

Падіння природнього приросту росіян було повсюдним, однак його темпи падіння в регіоні були вищими за середні по Україні. Фактичне ж збільшення чисельності росіян в останній міжпереписний період, як вже відзначалось, слід пов'язувати з міграційними процесами.

§3 ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЧИСЕЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

В поняття “етнічні процеси” вчені справедливо включають всі основні зміни, що відбуваються в системі тієї чи іншої етнічної спільності, які призводять до трансформації окремих її елементів чи частин і в кінцевому результаті ведуть до переміни етнічної приналежності, тобто етнічної самосвідомості³³. Тому етнотрансформаційні, як їх ще іноді називають, процеси, що, здебільшого виявляються як асиміляційні чи консолідаційні, в значній мірі визначають динаміку чисельності етнічної групи чи то як окремого субетносу, чи як національної меншості. Зрозуміло, що російське населення західних областей України як національна меншість регіону теж зазнавало певного впливу в

³³ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983. - С. 233-235.

результаті дії етнічних факторів.

Загальні закономірності та особливості етнічних процесів ґрунтовно розглянуті у працях відомих етнографів³⁴. Ми зупинимось здебільшого на найбільш типових для російської меншості західного регіону процесах етнічної асиміляції, тобто процесах, що ведуть до зміни етнічної самоідентифікації, і, зрештою, етнічної самосвідомості особи.

Етнічна асиміляція є тривалим процесом. Щодо росіян регіону, в якому вони становлять незначну меншість, етнічна асиміляція виступає найперше як трансформація цінностей і рис російського етносу в напрямку їх наближення до цінностей і рис українського. Трансформація захоплює етнокультурну сферу і всю систему етнокультурних цінностей. Статистично це доволі чітко виявляється на рівні мовної асиміляції, яка є першочерговою і необхідною у цьому процесі. Звичайно, мова не визначає етнічної приналежності населення, це виявляється у цілій низці етнографічних рис³⁵, однак в числі тих рис мова є визначальною. Нарешті мова виступає як розпізнавальний засіб у визначенні етнічної приналежності. Тому втрату рідної мови прийнято розглядати в якості суттєвого показника на шляху до зміни етнічної самосвідомості особи, а, отже, і до етнічної асиміляції.

Детальну, а головне співставну в динаміці інформацію про мовну асиміляцію росіян в Україні містять матеріали переписів населення про мову, яку опитувані вважають рідною. На нашу думку, слід вважати правильним те, що при проведенні всіх післявоєнних переписів рідна мова трактувалась як етнопсихологічна категорія, тобто як складова частина етнічної самосвідомості³⁶.

Динаміку переміни рідної мови росіянами в українському етнічному середовищі західного регіону ілюструє таблиця 5. Як бачимо, хоч і при незначних абсолютних та відносних показниках, згаданий процес в західноукраїнських областях мав значно більші

34 Козлов В.И. Динамика численности народов. - М., 1969 ;
Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М., 1973.

35 Бромлей Ю.В., Подольный Р. Человечество - это народы. - М., 1990. - С. 16-46.

36 Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. — М., 1984.— С.35-36.

Таблиця 5 Диниміка чисельності росіян, які не вважають рідною російську мову (в % до загальної кількості російського населення)*

Області	1959	1970	1979	1989
Волинська	4,3	4,5	4,1	5,8
Ів.-Франків.	3,2	2,9	3,1	3,9
Львівська	1,5	1,8	2,0	3,0
Рівенська	4,4	4,8	5,3	6,0
Тернопільська	5,5	5,7	5,3	7,7
Регіон	2,6	2,8	3,2	4,3
Україна	1,9	1,5	1,4	1,6

Таблиця 6 Розподіл росіян з українською рідною мовою за статтю і місцевостями проживання згідно перепису 1959 року (в %)

Області (групи населення)	чоловіки	жінки	обидві статі
Волинська			
сільське	10,6	13,7	11,9
міське	3,3	2,9	3,0
Ів.-Франків.			
сільське	4,5	9,7	6,3
міське	2,9	2,1	2,5
Львівська			
сільське	5,7	8,0	6,6
міське	1,2	1,0	1,1
Рівенська			
сільське	11,1	12,5	11,7
міське	2,4	2,1	2,2
Тернопільська			
сільське	7,4	17,9	11,6
міське	4,0	3,1	3,5

* Подані таблиці складено за джерелами: див. табл. 1

темпи, ніж в цілому по Україні. Це зумовлювалось рядом факторів.

Тенденція “українізації” росіян та їх чисельність знаходяться в обернено-пропорційній залежності /див. табл. 1/, тобто, там де росіяни становлять більші групи, там процес втрати ними рідної мови помічається менше, і навпаки. Виявляє себе також різниця між волинськими і галицькими областями у зростанні чисельності “українізованих” осіб російської національності. На наш погляд, це зумовлено особливостями історичного розвитку цих областей. На Волині, де проживання російського населення мало тривалу традицію, етнопсихологічна атмосфера для росіянина завжди була дещо затишнішою. Важливим в асиміляційному процесі є й фактор територіального розселення. Наприклад, російське населення сільської місцевості регіону /табл. 6/ через невелику чисельність і відносну дисперсність у розселенні більш піддатне мовній асиміляції, ніж росіяни у містах.

Очевидно, інтенсивніший процес мовної асиміляції росіян в сільській місцевості, ніж у містах, пояснюється також відсутністю в галицьких та волинських селах російських шкіл та російськомовного середовища. Останнє не компенсується засобами масової інформації. Спілкування сільських росіян як у сфері побуту, так і у сфері виробництва, як правило, відбувається українською мовою і це в підсумку позначається на мовно-асиміляційних процесах.

Процес мовної асиміляції росіян у селах та невеликих містах, як показують спостереження, починається переважно з другого покоління. Додатковим фактором, на наш погляд, що зумовлює асиміляцію, є перейняття частиною росіян традицій народної культури українців, зокрема народних звичаїв, вільними від яких на селі людина, як звичайно, не може бути. Велике значення має висока національна самосвідомість українського сільського населення, що, при всіх обставинах не може ігноруватися росіянами, а нерідко сприймається ними як власна, оскільки російська етнічна свідомість у росіян західних областей України не є високою.

Підставовий аргумент цього останнього висновку криється у статевіковому складі росіян, що формувався під впливом їх

переважної форми заселення - міграції. А мігранти, як відомо, відрізняються від основної маси росіян в Росії пониженим процентом дітей і людей похилого віку, і підвищеним процентом людей середнього віку з переважанням серед них чоловіків. Не вдаючись у деталі, зауважимо, що хоча така статеві-вікова структура росіян західних областей і не є характерною для всього післявоєнного періоду, вона все ж себе виявляла виразно і об'єктивно сприяла асиміляції росіян, особливо по селах. Носіями етнічних традицій в першу чергу є люди старшого покоління і також жінки, а таких серед росіян було мало. І коли у більших містах, де більшою є контактність проживання російського населення і функціонували російські школи, етнічні традиції /або їх відсутність/ з благословення держави підмінялися іншими "традиціями", що набували стійкого характеру перш за все серед росіян, і останні насамперед ставали їх активними провідниками і пропагандистами, то в селі як в силу зазначених вище причин, так і через певну консервативність сільського побуту, росіяни не мали що пропонувати і могли лише пристосовуватись до українського середовища. Спільність віросповідування лише поглиблювала цей процес /особливо на Волині/, якому перш за все піддавалися жінки. Цьому сприяла також велика кількість міжетнічних шлюбів.

Більше того, є всі підстави вважати, що рівень асиміляції росіян галицьких та волинських сіл, який фіксувався при переписах, у першу чергу залежав від зростання кількості міжнаціональних шлюбів. Особи, які перебували у таких шлюбах об'єктивно були більше схильними до переміни рідної мови і всебічної "української" соціалізації дітей. Це впливало на рівень не лише мовної асиміляції, але й безпосередньо на динаміку чисельності російської етнічної групи. («Усі діти зі шлюбів, де батько чи мати — росіяни (в м. Угневі — І.Т.) записані як українці» (Караваєва Н.В., 36 років, Львів). «У моєму селі Підгородці Сколівського району Львівської обл. проживає дві (міжетнічні — І.Т.) сім'ї росіян... Їхні діти — українці... (Коцевич С.І., 27 років). Іноді така ситуація призводить до зміни етнічної самосвідомості. «Сьогодні онуки самі проголошують себе українцями...» (Ворошилов П.І., с.Лисиничі).

Слід, однак, зазначити, що результати опитування і власні спостереження схилиють до висновку про певну розмитість національної самосвідомості у таких сім'ях. («Я себе не відчуваю ні україркою, ні росіяркою...» Грина, 21 рік, м.Великі Мости). Зважаючи на вищий відсоток міжетнічної шлюбності росіян, можемо припустити про такий же ступінь етнічної маргіналізації російського населення краю. Вважаємо, що свідченням цього є ознаки підміни етнічної самосвідомості росіян свого роду територіальним патріотизмом. («Я людина без національності. Я — волинянка... Гриморович О.І., 46 років, м.Луцьк).

Отже, в самосвідомості західноукраїнського росіянина помітно виділяється надзвичайно важливий елемент «прив'язаності» до землі. Пріоритет територіальної самоідентифікації перед етнічною і мовною є притаманним передусім для другого-третього покоління росіян, які народилися в краї і вважають його рідною землею. Цей факт, гадаємо, робить перспективу гармонізації міжнаціональних стосунків та міжетнічної консолідації більш оптимістичною.

Вибираючи так чи інакше між національністю батька чи матері, а іноді відступаючи від цього правила, друге покоління перериває етнічну лінію принаймні одного із батьків, усуваючи його тим самим від процесу етнічного відтворення. У західних областях України ця тенденція в різні періоди виявляла себе неоднаково. Її дія була залежною також від етнічного складу сімей. В російсько-українських сім'ях у визначенні національності дітей батьки, як правило, надавали перевагу українській. Хоча маємо не один випадок, коли в такого етнічного складу сім'ях, де двоє або більше дітей, батьки визначають неповнолітнім дітям кожен свою національність. Наприклад, у с.Ричагів Миколаївського району Львівської обл. проживає сім'я Віктора і Стефанії Попових. Вони виховують двоє дітей. Сина, як батька записали росіянином, а дочку, як маму — україркою. (Паук В.А., 26 років, м.Пустомити). У міжетнічних сім'ях росіян з представниками інших національностей краю, як правило, перевагу надавали російській національності. («Я — росіянка... Мій чоловік — татарин... Ми з ним побралися у Львові... Двоє наших синів навчалися в російській школі... Вони — росіяни... Нікуліна С.Г.,

67 років, м.Львів). («Мій батько білорус, мати — росіянка... Я навчалась в російській школі... Я завжди була росіяночку... Панчук О.Є., 23 роки, м.Львів). В процесі визначення етнічної приналежності дітей у таких сім'ях батьки нерідко керувалися політично-кон'юктурними міркуваннями, які протягом радянського часу виходили з пріоритетності російської мови і російської національності. Проте в сільській місцевості навіть в російсько-іншоетнічних сім'ях переважає середовище вимагало від дітей «ставати» українцями: «я народився в смт. Лопатині Радехівського району Львівської обл. За національністю мій батько був записаний білорусом, а мати — росіяночку... Я — українець (Павлюк В.М., 39 років, м.Радехів). Серед інших чинників, як уже зауважувалось, неостанню роль відіграло соціальне становище батька чи матері.

Між іншим зауважимо, що впродовж декількох років після розпаду Союзу в середовищі міжетнічних сімей регіону проглядалася зворотня тенденція до, слід думати, штучної «українізації». Результати авторського опитування свідчать про те, що 43,6% батьків з міжетнічних сімей хотіли б з досягненням повноліття своїх дітей, записати їх українцями. Відсоток тих, хто хоче бачити свою дитину «паспортним» росіянином (росіяночку) дещо менший — 34,4% з усіх респондентів, хто відповів на це питання. Маємо підстави стверджувати, що й зараз при визначенні національної приналежності дітей в міжетнічних сім'ях значна кількість батьків виходила із політично-кон'юктурних міркувань. Ось такий приклад: «Я почуваю себе росіянином... Коли я поступав в інститут мені порадили, що краще бути українцем, ніж росіянином... В паспорті записаний українцем, але тепер хочу поміняти національність на «росіянин»... (Т-ко О.Б., 18 років, Львівська обл.). Щоправда, в останні роки про значну роль фактору соціального становища батьків говорити не доводиться. Гадаємо тут змін не відбулося. Найбільше прихильників офіційного «українського» майбутнього для своїх дітей серед респондентів, зайнятих некваліфікованою, переважно фізичною працею (61,1% проти 27,7% — «російського»), службовців з середньою спеціальною освітою (відповідно 41,3% проти 33,3%), військовослужбовців та

працівників силових структур (відповідно 42,7% проти 35,7%). Навпаки, з офіційною російською національною приналежністю найбільше пов'язують майбутнє своїх дітей працівники кваліфікованої, переважно фізичної праці (56% проти 28%), працівники управлінської сфери (50% проти 33%) і службовці без спеціальної освіти (відповідно, 45% проти 25%).

Отже, асиміляція росіян за радянського часу передусім мала місце серед мешканців сіл та невеликих містечок. Її виникнення було зумовлене безпосередніми контактами народів та їх культур, без підтримки держави, тобто це були процеси природної асиміляції, які з боку держави до певної міри навіть гальмувалися. Тим не менше, ця сторона в асиміляційних процесах російської етнічної групи в межах регіону, на відміну від республіки в цілому, з часом розширювалась. Однак вона не набула вагомого значення для російського етносу. Куди більш ширші маси людей у більших містах та обласних центрах підпадали під асиміляційний процес, що виражався в етнокультурній трансформації представників української та особливо інших національностей у напрямку “зближення всіх націй і народностей”, що на практиці зводилось до засвоєння українцями та іншими неросійськими групами населення етнокультурних рис російського народу. Слід сказати, що в масштабах колишнього СРСР таке “зближення” було важливим джерелом приросту російського народу протягом декількох десятиріч, проте в 1970-х рр. темпи “зближення” знизились в порівнянні з 1960-ми р. вдвічі, а у 1980-х - ще більше³⁷. Такий висновок зробив американський демограф М.Бернштам. В цілому він був властивий і для населення регіону, що наочно відображає таблиця 7.

Держава всіляко підтримувала цю сторону асиміляційних процесів, через це вона може кваліфікуватись як насильницька асиміляція. Підкреслимо, що насильницькою вона була по відношенню до національних меншин, зокрема євреїв. На що вже звертали увагу окремі дослідники³⁸. Офіційно така політика

³⁷ Бернштам М. Сколько осталось жить русскому народу ? // Москва. - 1990. - № 5. - С. 137.

³⁸ Куповецкий М. Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века // Исторические судьбы евреев в России и в СССР : начало диалога. - М., 1992. - С. 62.

носила назву інтернаціоналізму, бо виходила з догматичного постулату тоталітарної ідеології про пріоритетність інтернаціонального над національним, а насправді зводилась лише до русифікації³⁹.

Таблиця 7 Динаміка чисельності неросіян з рідною російською мовою /в %/

Області	1959	1970	1979	989
Волинська	1,0	0,9	1,0	1,0
українці	0,6	0,5	0,6	0,6
білоруси	—	35,8	35,5	34,9
інші		40,3		
Івано-Франківська	0,8	0,8	0,9	0,9
українці	0,4	0,4	0,5	0,6
поляки	2,9	4,1	5,9	7,7
білоруси	—	41,2	47,1	44,8
євреї	—	68,6	75,3	77,9
інші		30,0		
Львівська	3,1	2,7	2,6	2,0
українці	1,7	1,4	1,4	1,1
поляки	4,0	5,5	6,6	7,1
євреї	80,7	82,3	87,3	86,6
білоруси	58,0	50,9	55,4	47,7
інші		34,8		
Рівненська	1,2	1,0	1,3	1,4
українці	0,6	0,6	0,8	0,9
білоруси	15,9	12,6	12,0	12,8
поляки	17,1	16,8	17,4	16,3
євреї	—	77,3	79,7	80,3
інші		29,6		
Тернопільська	0,5	1,0	0,5	0,4
українці	0,3	0,2	0,3	0,3
поляки	1,1	1,2	2,1	4,0
інші		46,8		
Регіон	1,6	1,5	1,4	1,2
Україна	7,6	9,0	10,5	11,1

примітка: “інші” - відомості лише за переписом 1970 року.
знак «—» означає відсутність даних

³⁹ Див: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація ? — Мюнхен, 1968.

Русифікація в західних областях здійснювалась двома основними шляхами : по-перше, через механічний приплив росіян і представників інших національностей СРСР. Останніх безапеляційно розглядали як російськомовне населення. Всі їхні суспільно-політичні, побутові, освітні і культурні потреби передбачалось задовольняти на основі російської мови і російської професійної культури. Тим самим вони, по-суті, були “приречені” приймати з плином часу російську мову за рідну. По-друге - шляхом утисків української мови та культури, що виявлялися, у першу чергу, в порушенні мовного статусу в республіці, у тому числі, і в західній її частині. Причини цього явища і сам його механізм докладно показані у статті Л.А. Шевченко⁴⁰. Не переповідаючи всіх причин, додаємо ще одну, на наш погляд, чи не основну, а саме: в очах апарату партійно-державного управління західного регіону росіяни не вважалися національною меншістю, а розглядалися як панівна національність з певними політичними і соціальними перевагами. Це породжувало ще один аспект проблеми, якого не можна обійти, а саме, зростання тієї частини населення, для якої російська мова ставала другою мовою вжитку (табл. 8). Кількість осіб неросійської національності, яка підпадала цій тенденції, у багато разів перевищувала чисельність росіян, для яких другою мовою ставала українська (табл. 9). Таким чином, темпи приросту людей, які поряд з рідною мовою оволоділи ще українською, і тих, які оволодівали російською, були разюче неспівмірними. Такий характер білінгвізму був ще одним свідченням вищого статусу росіян в СРСР, ніж представників інших національностей. Це яскраво підтверджували і соціологічні дані. Серед тих, хто причисляв себе до російськомовних лише 93 % з опитаних вважалися росіянами за паспортом. Крім того третина з опитаних /34%/ вважали росіянами всіх, для кого рідною мовою стала російська⁴¹.

40 Шевченко Л.А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-50 рр. // Укр. істор. жчрн. - 1992. - № 7-8. - С. 39-48.

41 Використано результати соціологічного обстеження 1990 року, проведеного Центром соціологічних досліджень “Соціоінформ” в обласних центрах та інших містах західноукраїнського регіону.

Таблиця 8 *Російська як друга мова серед найчисельніших національностей регіону /в %/*

Області	1970	1979	1989
Волинська	27,8	44,8	58,6
українці	28,9	46,9	61,6
білоруси	32,4	—	41,3
інші	35,1		
Івано-Франківська	28,3	37,4	47,8
українці	29,4	39,0	49,9
поляки	29,5	—	42,9
євреї	24,6	—	16,2
білоруси	40,5	—	34,9
інші	41,8		
Львівська	31,1	46,1	54,4
українці	34,2	51,1	59,3
поляки	21,8	29,7	33,1
євреї	14,7	—	9,9
білоруси	45,4	—	36,2
інші	49,6		
Рівненська	24,3	43,3	57,8
українці	25,5	45,7	60,9
білоруси	12,7	28,1	44,7
поляки	40,1	—	61,4
євреї	17,9	—	15,8
інші	40,6		
Тернопільська	32,5	49,6	51,9
українці	33,4	50,9	53,3
поляки	23,3	—	40,2
інші	34,3		

Таблиця 9 *Динаміка чисельності росіян західноукраїнського регіону, що добре володіють українською мовою /в %/*

Області	1970	1979	1989
Волинська	39,5	43,1	49,9
Ів.-Франків.	42,6	43,8	43,5
Львівська	39,9	48,1	52,7
Рівненська	38,5	44,5	38,5
Тернопільська	45,3	54,9	45,3

Отже, зміна людьми рідної мови і, в кінцевому результаті, етнічної самоідентифікації відбувається під впливом певного суспільного фону — у мікросередовищі, в регіоні, в державі у цілому. Для представника тієї чи іншої національності цей фон має певне забарвлення - позитивне або ж негативне⁴². Проте західноукраїнський регіон виділявся на загальносоюзному і загальнореспубліканському фоні значною специфікою. Тут навіть у сприятливих для росіян впродовж усього радянського часу суспільно-політичних умовах, їх не оминули асиміляційні процеси. З одного боку, особи російської національності в регіоні зазнали на собі мовного і побутово-культурного впливу української більшості, що у 1980-х рр. дало себе знати навіть у національній статистиці. З другого боку, асиміляційні процеси серед інших національностей вели до збільшення чисельності російського населення. Однак, попри чисельне зростання випадків російської мовної асиміляції серед представників окремих національностей, в цілому питома вага русифікаційних процесів у західному регіоні, які б призводили до переміни рідної мови, була відносно невеликою і суттєво поступалася українській мовній асиміляції російського населення. Зовні це, однак залишалось непомітним, передусім через усталеність політичних стереотипів і неоднозначність цих процесів серед різних вікових і соціальних груп росіян.

У певному розумінні, можемо також говорити і про консолідаційні процеси серед представників російської національності галицьких та волинських областей, тобто згладжування відмінностей між представниками різних етнографічних груп російського народу, жителями краю, зміцнення загальнонаціональної самосвідомості і відчуття приналежності до одного народу. Процеси зближення представників народу, що опинилися поза межами корінної території нації, помічені етнографами і стосовно інших національностей, і росіяни тут не виключення. Правда, пропаганда ідей “радянської вітчизни”,

42 Шульга М.О. Етнічна самоідентифікація особи // Автореф. докт. соціологічних наук. - К., 1993. - С. 30-31.

“єдиного радянського народу” внесла у свідомість росіян викривлені почуття.

Як показують результати вже згаданого опитування, фактично кожен другий росіянин /43 %/, коли говорив про батьківщину, мав на увазі СРСР. Для більшості з них /86,8 %/ ця абревіатура асоціювалася з поняттям “наша країна”. І, звичайно, більшість з них /73,6 %/ вважало себе громадянами СРСР, а не України. Тоді як на запитання, чи росіяни в Україні та росіяни в Росії складають один народ, більшість опитаних / 64,2 %/ відповіло ствердно, кожен п’ятий /22 %/ вважає, що це різні народи, а 13,8 % вагаються з цього приводу. Отже, слід допустити, що консолідаційні процеси серед російського населення регіону насамперед виявляли себе у посиленні почуттів політичної, державницької спільності групи, а під етнічним кутом зору, лише у ревнивому оберіганні російської мови та нав’язування її людям інших національностей. Це, на наш погляд, було закономірним наслідком десятиліттями насадженої росіянину політизованої, одержавленої свідомості. Одночасно при цілеспрямованій пропаганді особливій ролі і місця російського народу серед інших та руйнуванні традиційної російської культури, етнічний аспект самосвідомості росіян слабнув. Розвивалися лише нездорові реакційні шовіністичні тенденції “старшого брата”. Природня ж любов до рідної землі переносилась на політичний інститут - державу, а Батьківщина фальшиво ототожнювалась з комуністичною імперією.

Розділ 2.

МІГРАЦІЯ І РОЗСЕЛЕННЯ РОСІЯН У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

Як відомо, динаміка чисельності росіян краю визначалася особливостями їх природнього руху та етнічними процесами. Окрім того, особливе місце як у кількісному зростанні російської етнічної групи, так і в її розселенні на території регіону займали міграції.

Міграції - складне багатофункціональне явище, що суттєво впливає на хід економічних, соціальних, демографічних і етнічних процесів¹. Відновлення у повному обсязі картини міграційних переміщень росіян дозволило б не лише конкретизувати етапи розселення російського населення в межах західноукраїнського регіону, краще зрозуміти демографічні та етнотрансформаційні процеси у його середовищі, але й допомогло б простежити зміни у соціальній структурі та соціальній мобільності росіян, поглибило б розуміння становища і місця російської національної групи у соціальній структурі західноукраїнських областей. На жаль “провали” інформації, що охоплюють дуже великі часові інтервали, не дають можливості детально і послідовно проаналізувати динаміку міграційних переміщень населення за післявоєнний період у розрізі національностей.

Порівняльну інформацію про міграції мають тільки переписи населення, однак не всі. Наприклад, у переписі 1959 р., на відміну від наступних, питання міграції не ставилось взагалі. А з наступних переписів найповнішу інформацію щодо міграційних процесів у національному розрізі містить останній 1989 р. перепис населення. На жаль, і в ньому відсутні дані з національної диференціації міграційних переміщень в розрізі окремих областей регіону, в яких вони не розроблялись (наприклад, у Тернопільській області). Неповною є інформація про інші

¹ Шпилюк В.А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. - Львов, 1975. - С.43.

показники, які мали б ширше характеризувати структуру мігрантів. Так, відображені цінні дані про розподіл населення за національністю і областями народження, однак не зазначено типів поселення, де народжувалися переписувані : в місті чи в селі. Проте найбільші труднощі у дослідженні процесів міграції росіян у західні області України виникають щодо першого післявоєнного двадцятиріччя, коли переписи взагалі не проводилися і надійних фундаментальних джерел про міграції не відклатося. Досліднику доводиться користуватись узагальненими даними поточного обліку населення, використовувати службові матеріали про міжреспубліканські міграції. Вартими уваги джерелами до вивчення міграції росіян служить статистика партійних комітетів різних рівнів, дані про рух кадрів із зазначенням національності, чисельність шкіл з російською мовою навчання і учнів, що там навчалися. Зібрані таким чином відомості доповнювалися соціологічними даними, одержаними шляхом опитування населення, особливо з метою з'ясування причин переселення. Для розрахунку сальдо міграції автор використовував динамічні ряди чисельності і природнього руху населення, в тому числі за національностями. Однак цього виявилось недостатньо, щоб вважати джерельну базу вивчення міграції росіян у регіоні у післявоєнні роки повною і надійною.

Декілька слів про сутність досліджуваного явища. Незважаючи на широкий діапазон визначень міграції, більшість сучасних демографів розуміють міграцію як територіальне переміщення людей². В статистичній звітності до кінця 80-х р. вживається також термін “механічний рух населення”. Основними ознаками міграції є переміщення людей у географічному просторі, вибуття їх за адміністративно-територіальні кордони держави, області, населеного пункту і т.д.

За часовими ознаками міграції поділяються на : безповоротну /кінцева переміна місця проживання /; тимчасову /на тривалий, але обмежений термін/; сезонну, пов'язану з щорічними

² Моисеенко В.М. Миграции населения // Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985. - С. 251.

періодами робіт ; маятникову /регулярні поїздки до місця роботи чи навчання/. У нашому випадку мова йде про два перші види міграційних процесів, найбільш характерних для російського населення західноукраїнського регіону, при переважаючому значенні першого. Останні два види міграції для росіян краю були нетиповими, а то й зовсім відсутніми.

§1 МІГРАЦІЙНІ ПЕРЕМІЩЕННЯ РОСІЯН У ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ : МАСШТАБИ ТА ІНТЕНСИВНІСТЬ

Роль і значення міграції у збільшенні російського населення в регіоні в силу нерівнозначності її масштабів та інтенсивності і, зрештою, неоднаковості соціально-етнічної структури міграційних потоків, у різні роки була різною.

Як вже відзначалось, найбільшої інтенсивності міграція російського населення в регіоні набула у післявоєнні 1940-50 -ті рр. Демографічний розвиток краю в цей час визначився затухаючими наслідками війни і, викликаними нею новими політичними і соціально-економічними процесами. Місцеве населення, яке ще до початку радянсько-німецької війни зазнало численних депортацій та репресій, після її закінчення не тільки не відзначалось особливою підтримкою радянського режиму, але й стало на шлях опору його політиці. Відповідно, склалася суспільна недовіра влади до вихідців з регіону, відлуння якої залишалося помітним протягом практично усього радянського періоду. В свою чергу ця недовіра влади до місцевого населення стала одним з факторів заохочення масового переселення російського та зросійшеного елемента на терени галицьких і волинських областей республіки.

Основною метою здебільшого керованої міграції російського та “російськомовного” населення було сформування соціальної бази підтримки по суті колоніальної політики союзного імперського центру в західних областях. Практику масових переміщень населення було возведено в ранг найважливіших державних засобів досягнення імперських асиміляційних завдань.

Росіян переселяли не лише у західні області України. Їх міграція була планомірно спрямована в усі райони, що увійшли до складу СРСР у довоєнний та післявоєнний періоди. З-поміж трьох млн. чол., яких вона охопила, на думку відомого польського дослідника А. Маріанського, 2,3 млн. припадало на росіян і близько 600 тис. - на східних українців. На думку згаданого автора, у західні області України переселилось понад 1 млн чол. /в т.ч. не менше 600 тис. у Львівську область/³.

Війна викликала нові господарські потреби Радянського Союзу, які передбачалось задовольняти не лише за рахунок старих промислових центрів, але також за рахунок максимального використання природних і людських ресурсів новоприєднаних територій, їх урбанізації та індустріалізації. Західні області станом на 1944 р. виявились найменш розвинутим у промисловому відношенні регіоном України, але вони мали великі запаси корисних копалин, значні людські ресурси, а отже, видавалися дуже перспективними. Однак міграцію російського населення у цьому зв'язку слід трактувати як супровідну. Її організація і спрямування здійснювались, насамперед, з політичних міркувань. Російській спільноті необхідно було надати особливого місця і ролі у планах прискороного використання ресурсів краю : нафти, газу, лісу, сірки, вугілля, кам'яних солей тощо в інтересах імперії, а ще більше з метою демографічної нівеляції західних областей. Про це свідчать хоча б дані про чисельний і соціальний склад росіян Львівської області у перші кілька місяців після її звільнення від німецьких загарбників. На 1 жовтня 1944 р. до області прибуло майже вдвічі більше росіян, ніж їх нараховувалось у 1940 році. За соціальним становищем 79,2% з них припадало на адміністративно-керівний апарат, левова частка в якому належала працівникам НКВС-НКДБ, суду і прокуратури⁴.

Отже, пов'язувати приїзд росіян у західні області лише з економічною "братньою допомогою" не доводиться. В той же час не слід применшувати і значення індустріалізації краю, що проводилась форсованими темпами в умовах адміністративно-

³ Марианский А. Современные миграции населения. - М., 1969. - С. 164.

⁴ Терлюк І.Я. Етнодемографічна ситуація в західних областях України в 1944 р. // Вісник Львів.універ.Сер.істор.- 1993. - Вип. 29. - С. 85-86.

бюрократичної системи. Форсовані темпи вимагали таких же темпів кадрового забезпечення промисловості. Серед місцевого населення регіону, зокрема на початковому етапі індустріалізації таких кадрів, особливо спеціалістів та кваліфікованих робітників, не вистачало⁵. Питання загострилося і у зв'язку з виселенням поляків, серед яких частка кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників була вищою, ніж серед українців. Так що потреби у кваліфікованих промислових робітниках були реальними. Соціологічні обстеження та інші джерела показують, що переважна більшість мігрантів російської національності прибувала, насамперед, з Росії, чимало зі східних областей України. Питома вага решти союзних республік, що продукували імміграцію в регіон була досить незначною. Це переконливо підтверджується розподілом російського населення західних областей за місцем народження, що показаний у таблиці 10. Передусім звертає на себе увагу такий факт, що більше половини мешканців російської національності практично в усіх областях краю були вихідцями з областей Російської Федерації.

Таблиця 10 Розподіл росіян західних областей України за місцем народження /в %/

Область	н а р о д и л и с я в :			
	Росії	Україні	у т.ч. відп. обл.	іншій респ.*
Волинська	53,1	39,1	27,2	7,8
Ів.-Франків.	55,3	35,7	23,2	9,0
Львівська	47,8	44,6	33,1	7,6
Рівненська	50,4	42,1	29,7	7,5
Тернопільська	39,6	50,8	35,5	9,5
Регіон	50,6	43,9	29,7	5,5

У Тернопільській області подана цифра включає представників усіх національностей, окрім українців. Дані по росіянах зокрема в області не розроблялись. Росіяни серед них складають понад 70 %.

Складено згідно перепису 1989 р. за даними обласних управлінь статистики.

⁵ Гарань О.В. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х - 50-х рр. // Укр.істор.журн. - 1989.- № 10. - С. 58-60.

Основні особливості та динаміка міграції населення з Росії в 1940-х до початку 50-х рр. найкраще ілюструються на прикладі Львівської області, яка завдяки Львову займала особливе місце в процесах індустріалізації та урбанізації краю, а отже, й помітно виділялася і зростанням чисельності росіян. Якщо прийняти чисельність прибулих з Росії у 1944 р. за 100 %, то в наступному році їх кількість в області збільшилась у 7 разів⁶. В 1946 р. — більш як в 10 разів⁷. При мізерній кількості вибулих в Росію, міграційний приріст за рахунок цієї республіки для Львівщини становив майже третину. Разом же міграційний приріст з Росії та інших республік практично рівнявся прибульцям з усіх областей України. Близько 80 % мігрантів залишалось у Львові. Це суттєво змінювало його національне обличчя вже в той час, на що акад. М. Возняк у серпні 1945 р. з гіркотою зауважував, що Львів був дійсно українським містом тільки в період його окупації німцями⁸.

Від початку 50-х рр. розміри міжреспубліканської міграції дещо зменшились. В числі причин цього стала всезростаюча житлова криза. Вивільнений житловий фонд, що в 1944 р. утворився, зокрема, в результаті втечі частини мешканців, а в 1944-1945 рр. - в результаті виселення поляків, до цього часу вичерпався. Натомість, стало помітним посилення внутрішньообласних міграцій. Вони не оминули і російське населення. Проявилася натомість тенденція, щоправда недовготривала, до виїзду у сільські райони, очевидно, як наслідок директивних вказівок партійних комітетів. Значна частина таких мігрантів була скерована для “зміцнення кадрів” на місцях. Зі Львова, наприклад, протягом першого півріччя 1953р. на партійну роботу в сільські райони області виїхало понад 200 чол., і ще 100 чол. - на господарську. Більшість із відряджених не володіла українською мовою і не знала сільського господарства⁹. Великі міста, здебільшого покидали неохоче,

⁶ ДАЛО, ф.Р.-283, оп.13, спр.6, с.98-99.

⁷ Там же, ф.Р.-283, оп.13, спр.7, с.1511-152.

⁸ Там же, ф.П.-3, оп.1, спр.283, с.61.

⁹ Там же, ф.П.-3, оп.3, спр.783, с.229.

особливо представники тих категорій, яких у районі не чекала перспектива “перших ролей”. Львівські вчителі, на 85 % недавні мігранти¹⁰, під час одного із своїх зібрань, обговорюючи ці питання, висловлювались за те, щоб у село відряджали тільки вчителів з місцевих жителів¹¹. Однак такі випадки не були масовими. В умовах командного стилю керівництва відмовитись у подібних ситуаціях було нелегко.

Характерним явищем у внутрішньорегіональних міграційних процесах 40-50-х рр. було збільшення міграційних зв'язків між Львовом, Львівською областю та іншими західними областями. Чимала кількість росіян, що на початках прибула у Львів, з часом направлялась або індивідуально виїжджала в інші області. Про це свідчать і результати соціологічного опитування. Наприклад, з усіх прибулих до краю в зазначені роки, кожний п'ятий спочатку потрапляв до Львова. Взагалі, зміна місця проживання була дуже характерною. Хоча б один раз змінювали його в межах регіону 37,6 % опитаних, а 4 % з них по 5 і більше разів переїздили з міста у місто. Якоюсь мірою це стосується також і західноукраїнського (особливо волинського) села. «Після звільнення від німецької окупації як в Камінь-Каширському, так і в селі (с. Залісся — І. Т.) радянська влада почалася з кадрового питання... Велика ротація на всіх посадах... Люди працювали максимум по три-чотири місяці... Росіян серед них було багато... Таке становище протяглося десь до 1949—1950 рр. Потім люди, яких прислали керувати осідали на довше... Після смерті Сталіна почалося те саме... Особливої шкоди завдали т. зв. двадцяти-п'ятитисячники з кінця 1950-х рр. Люди ці були, здебільшого, некомпетентні... Ці останні осідали надовго і, навіть назавсім...» (Леснік В. І. 61 рік, м. Камінь-Каширський Волинської області). Така ситуація була закономірним наслідком кадрової політики, яку проводив у західних областях України радянський режим. З одного боку перекидання “кадрів” використовувалось як засіб перманентної чистки від ненадійних чи скомпроментованих в

¹⁰ Там же, оп.1, спр.112, с.126.

¹¹ Там же, оп.3, спр.1783, с.302.

інших регіонах СРСР під час окупації партійців¹². Відомо чимало фактів, коли після війни у західноукраїнських областях на керівному становищі перебували особи, які активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Наприклад, тривалий час головою колгоспу у Львівській області працював якийсь Жидких, як з'ясувалось пізніше, під час війни був німецьким поліцаєм в Орловській області¹³. З другого боку, перекидання партійних, радянських та інших чиновників з місця на місце використовувалось і як рятівний варіант для скомпрометованих службовців нижчого рангу. Так, судовиконавця управління юстиції Дрогобицької області Прусакова чотири рази переводили з району в район, і кожного разу після того, коли останній грубо порушував так звану "соціалістичну законність"¹⁴.

Подібні випадки були дуже частими, але застосовувалися головним чином до службовців райцентрів, невеликих міст чи сіл. Для росіян обласних центрів чи великих міст часта зміна місця проживання не була правилом. Так 77,2 % анкетованих росіян, мешканців Львова, після свого прибуття у місто, ніколи не змінювали його прописки.

Таблиця 11. *Динаміка чисельності росіян-комуністів західних областей України за 1956-1959 рр. /в %/*

Області	міськоми/райкоми міст		сільські райкоми	
	1.01.1956	1.01.1959	1.01.1956	1.01.1959
Волинська	100	118,2	100	95,3
Ів.-Франків.	100	112,2	100	95,7
Львівська	100	112,2	100	97,1
Рівенська	100	113,0	100	93,5
Тернопільська	100	105,7	100	98,0

Складено : ЦДАГО України, ф.1, оп.47, спр.2523, с.1-54 ; спр.2524, с.1-54 ; спр.2530, с.1-54 ; спр.2531, с.1-54.

¹² Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. - /Б.М./, 1979. - С. 191.

¹³ ДАЛО, ф.П.-3, оп.4, спр. с.12.

¹⁴ Там же, ф.П.-400, оп.17, спр.4, с.102.

З другої половини 1950-х рр. у внутрішньообласних міграційних переміщеннях регіону помітні тенденції, що свідчили про прагнення росіян переселятися до більших міст та обласних центрів. Певне уявлення про це дає таблиця 11. Вона показує динаміку чисельності росіян-комуністів, які стояли на обліку в сільських райкомах і в міських партійних комітетах областей краю на початок 1959 р., в порівнянні з 1956 роком. Окрім того, на цьому процесі позначились і значні пільги, надані владою окремим соціальним категоріям населення, зокрема звільненим у запас офіцерам Збройних Сил, значний відсоток яких становили росіяни. Постанова ЦК КПРС від 1 вересня 1955 р. передбачала для них пільгове надання житла і працевлаштування, що, до речі, у західноукраїнському регіоні ретельно виконувалось. Наприклад, із 199 відставних офіцерів, які прибули в Рівненську область від часу виходу постанови, станом на 1 квітня 1956 р. усі були працевлаштовані, 171 з них було забезпечено житлом¹⁵.

Середина 1950-х р. для західних областей принесла також поживлення міжреспубліканської міграції. Разом з тим змінюються її напрямки. Коли раніше прибули головню зупинялися в обласних центрах, то з другої половини 50-х рр. зростає питома вага прибулих у міжреспубліканській міграції в інші міста краю. У значній мірі це пов'язувалось з подальшим розвитком промисловості регіону, зокрема з розробкою Львівсько-Волинського вугільного басейну, будівництвом Новороздольського гірничо-хімічного комбінату, розширенням хімічної промисловості на Івано-Франківщині, будівництвом електростанцій в Добротворі й Бурштині, розбудовою і зведенням нових міст.

Тенденції наступних десятиріч в інтенсивності та масштабах міграційних переміщень росіян у західні області України виявляли себе досить суперечливо. При постійному абсолютному зростанні чисельності російського населення регіону, а в окремих областях і його відносному збільшенні, міграційні процеси 1960-80 -х рр. у регіоні, з точки зору національної диференціації, характеризувалися незначним, а в певні періоди, навіть від'ємним

¹⁵ ДАРО, ф.П.-400, оп.4, спр.208, с.7.

загальним міграційним приростом росіян.

Підставою для такого висновку служить аналіз динаміки міжреспубліканської міграції в обсязі загального міграційного приросту областей краю та власні розрахунки автора.

Дані про природній та механічний рух населення галицьких та волинських областей в цілому, та відомості про народжуваність та смертність росіян у регіоні на 1959, 1970, 1979 і 1989 рр., одержані на основі переписів населення, дозволяють шляхом розрахунків виявити частку міграції у загальному зростанні чисельності російського населення досліджуваних областей. При цьому частка міграційної участі складатиме різницю між загальним приростом російської національної групи і її природнім приростом. Пропонований спосіб підрахунку, зрозуміло, не претендуючи на бездоганну точність, дає доволі повне уявлення про роль міграції у збільшенні чисельності росіян у регіоні та в Україні загалом за період між 1959 і 1989 роками. Очевидно, що він цілком прийнятний і для дослідження динаміки чисельності будь-якої іншої етнічної групи.

За даними на роки проведення переписів населення, загальні коефіцієнти природнього руху російського населення в регіоні та в Україні відображені в таблиці 12.

Як бачимо з наведених даних, загальний коефіцієнт природнього приросту росіян між переписами 1959-1970 рр. становив $8,2^{0/00}$ /проміль/, у наступний міжпереписний період він дорівнював приблизно $4,9$ на 1000 чол. російського населення, і $2^{0/00}$ - між 1979 і 1989 роками. Відштовхуючись від величини так званого "середнього населення" і вважаючи, що воно росло відносно рівномірно, тобто великих стрибків у показниках народжуваності і смертності не було¹⁶, можна вивести, що в період 1959-1969 рр. внаслідок природнього приросту російське населення у регіоні збільшилось приблизно на 30,6 тис. чол. Загальний приріст його чисельності становив 35 тис. чол. /див. табл. 1/. Таким чином, ця група населення зросла коштом природнього приросту на 87,4 %. Відповідно, решта 12,6 % склало міграційне поповнення і

¹⁶ Боярский А.Я. Курс демографии. - М., 1985. - С. 41-42.

Таблиця 12 Природний рух російського населення.
(на 1000 чол. населення)

	народжуваність	смертність	природний приріст
ЗАХІДНИЙ РЕГІОН*			
1959	16,6	6,9	9,7
1970	11,5	4,8	6,7
1979	12,1	9,0	3,1
1989	11,4	10,5	0,9
УКРАЇНА			
1959	19,4	5,8	13,6
1970**	15,2	8,9	6,3
1979	15,1	9,0	6,1
1989	12,6	9,9	2,7

* Розраховано автором за : Боярський А.Я. Курс демографії.- М., 1985.- С.41-42. У розрахунок через відсутність даних не включено російське населення Тернопільської області.

Джерела : Дані обласних управлінь статистики, а також ДАІФО, ф.Р-302, оп.3, спр.381, с.57-59 ; ДАВО, ф.Р-295, оп.7, спр.4960, с.27-29 ;

ДАРО, ф.Р-454, оп.3, спр.458, с.58-60 ; ДАЛЮ, ф.Р-283, оп.13, спр.245, с.114-116 ; спр.246, с.19-21 ; спр.901, с. 63-65, 94-96 ; спр.1069, с.24-26 ; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. - К., - 1975. - С.68 ; Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. - К., 1972. - с.39 ; Народне господарство України у 1991 році. Статистичний довідник. - К., 1992. - С. 91.

** Використано загальні коефіцієнти природного руху населення.

частково воно було наслідком процесу асиміляції /про що мова йшла вище/. Аналогічні розрахунки показують, що природний приріст росіян краю між переписами 1970-1979 рр. становив 15,9 тис. чол. при майже вдвічі меншому їх приросту за рахунок міграції. А за десятиріччя між останніми переписами за рахунок природного приросту російське населення регіону зросло на 7,4 тис. чол. За цей же час у західні області ще 6,6 тис. росіян або 47,2 % прибуло з інших регіонів СРСР.

Зроблені за такою ж методикою розрахунки дозволяють вважати, що в масштабах України міграційний приріст росіян за 1959-1969 рр. становив приблизно 56,7 % або 1152,3 тис.чол. Якщо ж припустити, що коефіцієнт природного приросту росіян у 1970 р. був дещо вищим середнього /нагадаємо, що за цей рік ми скористалися загальним коефіцієнтом приросту всього населення/, то міграційне сальдо російського населення, відповідно, зменшиться. Однак, у кожному разі воно не буде меншим половини загального приросту російської національної групи. У другий міжпереписний період, за нашими розрахунками, в Україну переселилося приблизно 794,5 тис.чол. російської національності, що становило 59 % усього їх приросту. І, нарешті, в період 1979-1988 рр. механічний приріст російського населення в Україні дорівнював приблизно 404 тис.чол. /45,7 %/.

Можна, отже, констатувати, що між 1959 і 1989 роками кількісне зростання росіян у західноукраїнському регіоні найбільше обумовлювалось їх природним рухом, тобто співвідношенням народжуваності та смертності /94,2 %/. Щодо України в цілому, то роль міграції у динаміці чисельності російського населення була абсолютно протилежною західноукраїнській регіональній тенденції. Основним джерелом поповнення росіян в більшості областей України в 1960-80 рр., були міграційні процеси. На них припадало 54,7 % загального приросту російської національної групи. Така ситуація пояснюється, перш за все, зміною напрямків міграції в СРСР взагалі, а звідси і падінням міжреспубліканського міграційного приросту у населенні регіону.

Тенденція до поступового зниження механічного приросту

населення України за рахунок міжреспубліканських міграційних зв'язків чітко визначилась вже у 1960-ті рр.¹⁷. Особливо виразно виявилась вона у західних областях республіки, де в цілому міграційний приріст набував невисокого, а в окремі роки і від'ємного сальдо і, насамперед, в обміні з Росією. Скажімо, у 1959 р. прибулі з Росії у Волинській області становили 1684 чол. або 19 % загального міграційного сальдо¹⁸. А за 1964 р. бачимо цілком протилежну картину. Сальдо міграції з Росією сягнуло по Волинській області від'ємної позначки, і рівнялося - 682 чол. Кількість вибулих з області в Росію чисельно переважила прибулих з усіх російських областей та регіонів. Подібна ситуація склалась і в сусідній Рівненській та в інших областях краю. Це призвело до суттєвого зменшення частки Росії та інших республік у загальному сальдо міграції західноукраїнського регіону.

Це явище чітко ілюструється на прикладі Львівської області. Якщо в 1940-х рр. міграційне поповнення з Росії для Львівщини становило понад 30 %²⁰, і було найбільшим серед областей краю, то, наприклад, у 1967 р. - заледве 10 %²¹. Особливо помітною ставала реміграція росіян у тих громад, де вони були нечисленні — по селах та містечках. З м. Угнева Львівської області, приміром, з десятка мешканців російської національності в 1960-х рр. приблизно в один час половина повернулася назад, в Росію. Це — Потапов, який працював головою колгоспу і виїхав невдовзі після звільнення з посади. Серед інших ремігрантів з містечка були Сергеев, дільничний міліціонер, ще один Сергеев, начальник прикордонної застави, Малахов, начальник пошти та Любашов, службовець. Останні двоє залишили у місті своїх дружин та дітей (Караваєва Н. В., 36 років, Львів). Ще більше зменшився обсяг міграційного приросту з Росії у 1970-ті рр. Так,

17 Петрова Т.П. Механизм миграционного обмена : методы исследования. - К., 1992.— с.67.

18 ДАВО, ф.Р-295, оп.7, спр.4956, с.42-43.

19 Там же, оп.2, спр.1183, с.57-60.

20 ДАЛО, ф.Р-283, оп.13, спр.5, с.16-17 ; спр.6, с.98-99 ; спр.7, с.151-152 ; спр.11, с.156-157 ; спр.16, с.32-33, 40-41.

21 Оникиенко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. - М., 1973. - С.33.

протягом трьох років міжпереписного періоду /1972-73рр./ у міграційному обміні населення чисельність прибулих в область з Російської Федерації лише дещо перевищувала кількість вибулих. Найвищим цей показник був у 1973 р., коли він дорівнював 1,6%²². В інші роки для міграційних переміщень Львівська область - Росія характерне від'ємне сальдо. Так, у 1971 р. кількість прибулих з Росії у Львівську область була на 540 чол. меншою від тих, хто виїхав в Росію²³, в 1974 р. відповідно на 1401²⁴, в 1975 р. - на 1473²⁵, в 1976 р. - на 255²⁶, в 1977 р. - на 204 чол.²⁷. Ця тенденція, як видно, досягла свого "піку" в 1975 р., коли кількість вибулих з області в Росію на 1473 чол. перевищила кількість прибулих з Російської Федерації в область. Хоч загальний міграційний приріст по області рівнявся +9801 чол., особливо значним було від'ємне міграційне сальдо між обласним центром Львовом і Росією. У Львові при незначному коливанні впродовж 1970-х рр., простежується стала тенденція до виїзду населення в Російську Федерацію. Так у 1974 р. частка Львова серед загальної кількості вибулих з області в Росію дорівнювала 35 %²⁸, а у 1977 р. на Львів припадало аж 73,5 % усіх мігрантів області, республікою прибуття яких була Росія²⁹.

У 1970-ті рр. ця тенденція набула ще виразнішого вияву у сусідній Тернопільській області. В окремі роки вона була помітною також у волинських та Івано-Франківській областях. Практично міграційний фактор перестав відігравати будь-яку роль у рості чисельності російського населення регіону.

На наш погляд, така ситуація була викликана досягненнями західних областей у сфері економічного, і особливо соціального розвитку. При всіх контроверсіях суспільних відносин у західних

22 ДАЛО, ф.Р-283, оп.13, с.1022-а, с.1-2.

23 Там же с.939, с.107-108.

24 Там же с.1069, с.15-16.

25 Там же с.1116, с.1-2.

26 ДАЛО, ф.Р-282, оп.13, с.1177, с.1-2.

27 Там же с.1236, с.3-4.

28 Там же с.1069, с.11-12.

29 Там же с.1236, с.5-6.

областях протягом 1950-70-х рр. тут було досягнуто досить високих, в порівнянні із загальносоюзними, показників економічного розвитку, а в галузі соціальної - загальноосвітньому рівні населення, підготовці інженерно-технічної інтелігенції, культурі виробництва та інших були часто перевершені так звані загальносоюзні показники. Окрім того, в ряді великих районів Росії (нафто- і газоносні області, Нечорнозем'я, цілинні райони Алтаю і Оренбуржя, Норильськ, Надим та інші зони Заполяр'я і т.п.) виникли такі колосальні потреби робочої сили, які в багатократ перевищували аналогічні потреби в західних областях України. В цих умовах засіб використання російських, російськомовних чи інших людських мас з метою досягнення ідеологічних цілей російської асиміляції українського населення став просто неможливим. Радянській владі, що була зацикленою особливо на русифікації українців, приходилось робити ставку на інші засоби : проповідь переваги російської мови і культури, російськомовну школу, російську пресу і видання, так званий інформаційний простір і т.д. Очевидно, на припинення міграції росіян в регіон вплинули також й міграційні переміщення військовослужбовців та їх сімей.

§2 ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ МІГРАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Усі міграційні процеси у своєму розвитку проходять три стадії: перша - потенційна, тобто підготовка до переміни місця проживання; друга власне міграція; третя - адаптація мігрантів до нових умов життя у місцях вселення³⁰. Засобами і методами історичного дослідження можна вивчити другу і частково третю стадії міграції. Виявити ж причини, з'ясувати механізм адаптації можна лише на основі соціологічного обстеження.

Для потенційної стадії міграції важливо зупинитись на самому

³⁰ Бадалян Т.М. Миграционная подвижность с/населения Западной Сибири во второй половине 40-х - 50-е годы // Демограф. развитие Сибири 30 - 80-е гг. (Исторический опыт и современные проблемы) - Новосибирск , 1991. - С. 40.

понятті “причини міграції населення”. Серед демографів воно трактується неоднаково. Навіть для окреслення цього явища вживаються різні терміни : “мотиви”, “фактори”, просто “причина” тощо. Окремі дослідники ототожнюють ці поняття³¹ або не вдаються до їх чіткого розмежування³². Інші, навпаки, намагаються їх розмежувати³³, а то й доповнити. Наприклад, один із авторитетів демографічної науки Б.Ц. Урланіс стосовно міграційних процесів виділяє причини, фактори та умови³⁴. Насправді ж такий поділ є дуже умовним. Тому в сучасній науковій літературі одні і ті ж явища називаються то факторами, то причинами, то мотивами, а то й умовами. Автор даного дослідження користується даними термінами здебільшого як синонімами або як складовими причин. В той же час під “причинами міграції населення” він розуміє комплекс внутрішніх і зовнішніх спонук, під впливом яких людина (потенційний мігрант) робить свій вибір до переселення, а потім — до закріплення в новому місці проживання.

Комплекс причин, що викликали міграційні процеси росіян автор ділить на дві групи : на такі, що викликали переселення, і на такі, що сприяли затриманню мігрантів у місцях вселення, тобто пришвидшували адаптацію останніх. Зрозуміло, що в значній мірі цей поділ є умовним. В обох випадках причини іноді збігаються, взаємно доповнюються або ж їх важко відокремити, особливо коли мова йде про вплив адміністративно-бюрократичної системи і на стимулювання переселення, і на закріплення мігрантів на новому місці. Переміщення населення обмежувалось або стимулювалось за соціальною, національною, віковою, часто навіть статевою ознакою. Адміністративні органи забезпечували жорстку прив’язку до місця роботи, регулювали

31 Переведенцев В.И. Миграция населения и трудовые проблемы Сибири.- Новосибирск, 1966. - С. 118.

32 Онокиенко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. - С. 11 ; Хомра О.У. Про фактори і причини міграції населення // Демограф. дослідж. - Вип.4. - 1979. - С. 90-99.

33 Топилин А.В. Территориальное перераспределение трудовых ресурсов в СССР. - М., 1975. - С.94.

34 Урланис Б.П. Проблемы динамики населения СССР. - М., 1974. - С. 106 - 108.

прописку, систему розподілу житла і т. ін. Оскільки в російському населенні комуністична тоталітарна держава вбачала опору своєї політики, то його міграція від самого початку перебувала під сильним контролем органів влади. Зовні це виявилось у стимулюванні та адміністративному регулюванні переміщень людності у структурі міжреспубліканської міграції, насамперед, з Росії. Так чи інакше, з державною політикою і діями адміністрації пов'язані всі етапи і масштаби переселення росіян у галицькі та волинські області, так само, як і результати переселень.

Відповіді, отримані в ході анкетування, що відображають причини переселення росіян у західноукраїнський регіон, можна звести у три великі групи. Перша охоплювала скерування на роботу, службу, сподівання на перспективу професійного зростання і вишого соціального статусу, також надії на покращення матеріального становища та умов проживання. В основі другої групи причин лежали міжособистісні зв'язки мігранта : одруження, заміжжя, переїзд з батьками, до батьків або родичів та інші сімейні обставини. Третій блок причин переселення росіян в регіон формально об'єднується визначенням “за власним бажанням”. У ньому згрупувались причини, пов'язані з оцінкою мігрантом соціально-психологічних та матеріальних умов проживання в краї. За мотивами переселення вони, по-суті, поєднувались з першою групою.

Найбільша питома вага /48,8 %/ серед опитаних належить росіянам, які переселились у регіон у зв'язку з направленням на роботу. Половина цієї категорії мігрантів, людей різної кваліфікації та рівня освіти, прибували з неоднаковою метою. Одні - для праці на чисельних новостворюваних підприємствах, де на початках бракувало кваліфікованих кадрів з місцевого населення. Для ілюстрації — декілька прикладів у викладі інформаторів:

— Приїхав у Новий Роздол в 1955 р. на розробку сірчаних покладів за скеруванням з Волго-Донського каналу... Працював екскаваторником... (Бізяєв В. І., 65 років);

— Прибув у 1946 р. (у Львів — І. Т.) з м. Вязьма Смоленської області... Працював фрезерувальником на заводі «Кінескоп»...

(Уваров Є. Т., 66 років);

— Ми з чоловіком родом з міста Кізел Пермської області... Приїхали у Червоноград у 1958 р. для будівництва і роботи на шахті... (Мічуріна Л. Ф., 74 роки);

— Жили на Сахаліні... Приїхали (у Червоноград — І. Т.) у 1958р. ... Будували шахти... Залишилися тут напостійно. (Рогачов В. В., 70 років);

— Приїхала до Рівного зі скеруванням на становлення льонокомбінату в 1965 р. з Костроми... Родом з Псковської області... (Мельничук (Нікітенкова) В. Н., 56 років).

Інших - направляли для “керівної роботи”, проведення лінії партії і уряду у “відсталих” західних областях України. Зокрема, 10,4 % опитаних задекларували себе як посланці ЦК КПРС і ЦК КПУ, але чисельність тих, хто прагнув “реалізувати рішення партії та уряду в західних областях”, за даними анкетування, була дещо вищою - 13,8 %. Усі вони - мешканці регіону від 1940-50-х рр.

— Батько (Мережин Михайло Іванович — І. Т.) 1945 р. переселився до Львова з Москви... Був скерований партійно-державними органами з цільовим призначенням для підняття і відбудови міста після війни... (Мережин В. М., 47 років);

— У Бучач я приїхала зі своїми батьками у 1956 р. з Воронежу, де я народилась і проживала до того часу... Переїхали... через призначення батька по партійній лінії... (Сорокіна Л. І., 62 роки).

Можна у зв'язку з цим, вважати, що фактор “допомоги керівними кадрами” у міграції росіян до західних областей до кінця 1950-х рр. себе вичерпав. У післявоєнні 1940-50-ті рр. не рідкісними були випадки скерування росіян для праці у школах і медичних закладах краю:

— Приїхала з Калузької області за скеруванням у Львівський ОблВНО. З 1948 р. — вчителька Гірської СШ Миколаївського району Львівської обл. (Воробйова Г. П., 71 рік);

— Родом з Калуги... Скеровані 1951 року на роботу в Західну Україну... Я працював учителем початкових класів у селі Наконечне-2 з 1952 р. ... Дружина, Тамара Олександрівна — медичною сестрою в районній поліклініці... (Соболев І. П., 67 років, Яворівський р-н Львівської області);

— Була направлена на роботу в с.Остаповичі Перемишлянського району після закінчення в 1945 р. медичного технікуму... Через два роки вийшла заміж у селі... Ще донедавна працювала сільським фельдшером... (Змисна О. П., 70 років);

— Народилася 1932 р. в Запорізькій області, куди батьки кількома роками перед тим переїхали з Орловщини... Закінчивши у 1958 р. Запорізьке медучилище, була скерована на роботу в Судову Вишню Львівської області... У 1963 р. після одруження з місцевим хлопцем переїхала у Львів... (Козлова Г. І., Львів-Винники). Значна частина росіян була направлена в західні області шляхом оргнаборів. Передовсім, це стосувалось робітників різних галузей виробництва і було характерним явищем особливо у роки проведення “сталінської” індустріалізації, коли елементи плановості і організованості у міграційних потоках набували гіпертрофованих форм.

Усупереч здоровому глузду і доцільності, з Росії у регіон переводились заводи або споруджувались нові у місцях, де не було ні відповідних трудових резервів, ні серйозної виробничої необхідності. В більшості випадків такі виробництва були орієнтовані на випуск комплектуючої продукції для підприємств, розмішених далеко за межами краю, і насамперед у Росії. Паралельно зі створенням промислового сателіта велась робота по його комплектуванню робітничими кадрами та інженерно-технічними працівниками. А це в першу чергу забезпечувалось шляхом організованого переселення у регіон. Для прикладу назвемо Державний підшипниковий завод №28 у Луцьку. Від середини 1970-х рр. цей завод споруджувався фактично росіянами для задоволення потреб насамперед КамАЗу. Пізніше росіяни склали “кістяк заводу”. Сьогодні ж це залишилось помітним лише по керівному складу підприємства, який на початку 1993 р. на 60% був “російським”. Але в цілому серед працюючих на заводі росіяни становили всього 10 %. На будівництво заводу мігрантів приваблювала найбільше можливість швидкого вирішення житлового питання, оскільки на початковій стадії розвитку підприємства капіталовкладення міністерства у житловий фонд були великими. “Був період на заводі,- свідчив один з

респондентів, коли ключі від квартири вручались разом із записом у трудовій книжці. Це 1977-1979 рр. Люди нахлинули... Я приїхав до Луцька (з Чернігова — І. Т.) з метою вирішення житлового питання... Отримав квартиру майже зразу...» (Чернишов Є. В., 46 років). Вирішивши важливе для себе житлове питання, не всі з недавніх мігрантів вважали за необхідне продовжувати працювати на заводі.

Відзначимо, що серед мотивів міграції росіян, тобто відображених у свідомості людей певних причин їх переселення - невдоволеність житловими умовами, передусім в Росії, за нашими обстеженнями, фіксується як найсуттєвіша. Ця обставина у значній мірі спонукала інші напрямки міжреспубліканських міграційних процесів з Росії, надавала їм загалом відцентрового характеру, особливо в 1940-60-ті роки³⁵. Окрім іншого, це також визначалося наслідками воєнних руйнувань. Наприклад, лише на території північно-західних областей Російської Федерації за роки війни було знищено понад 5 тис. населених пунктів, мешканці яких змушені були жити в землянках³⁶. Звісно, при повсюдному переконанні, що росіяни в неросійських регіонах користуються великими пільгами, в очах потребуючих житла міграція видавалася одним з найбільш реальних шляхів швидкого вирішення житлової проблеми. І у великій мірі, так воно й було в реальності. Серед опитаних росіян близько 74 % припало на осіб, яких було забезпечено житлом протягом року від часу приїзду. За соціальним становищем більшість з них були колишніми військовими та службовцями. Близько половини з цих людей, передовсім жителів краю з 1940-50-х рр., отримали квартири зразу ж після приїзду. Перспектива покращення умов проживання залишилася серйозним стимулом до переселення росіян на постійне місце проживання в регіон також в наступний період. У колишньому СРСР Україна належала

³⁵ Русские: этносоциологические очерки. - М., 1992. - С. 30-34.

³⁶ Маркова М.Т., Филимонов А.В. Материальное положение и культура северо-западной деревни в 1944 - начале 50-х годов // Материальное положение, быт и культура северного крестьянства /советский период/. - Вологда. 1992. - С. 62-67.

до районів, добре забезпечених житловою площею, зокрема, комфортним житлом. Ця обставина разом із цілим рядом інших переваг, на думку окремих дослідників³⁷, й зумовила першість України серед республік Союзу з механічного приросту населення, особливо в 1960-80-х роках. Населення зростало переважно за рахунок східних районів СРСР, з яких у республіку “усупереч народногосподарській логіці” переміщувались значні людські маси.

Майже чверть усіх анкетованих росіян, здебільшого службовців, інженерно-технічних та освітянських працівників, приїхала в регіон згідно з розподілом після закінчення навчання. Вони склали половину усієї категорії скерованих на роботу.

Таке переміщення кадрів із однієї республіки в іншу розглядалось як позитивне, як вияв інтернаціонального характеру й подолання регіонального патріотизму, а головне, відповідало імперській меті - денационалізації спеціалістів³⁸.

Щодо західних областей України, то у перші десять післявоєнних років за умов повсюдної недовіри до місцевих українців, партійним органам прямо визначались відсотки заміни місцевих працівників прибулими зі сходу³⁹, в значній кількості росіянами. Місцеві вузи і технікуми кожного року отримували “планові” кількості скерування випускників з місцевого населення на роботу за межі регіону та України⁴⁰. Дуже часто це стосувалось і таких спеціалістів, яких в краї також бракувало, як, скажімо, лікарів чи інженерно-технічних працівників. Яскравим прикладом цьому був Львівський Політехнічний інститут. Так, 1954 р. на інженерно-будівельному та радіотехнічному факультетах молоді спеціалісти, скеровані за межі України, склали відповідно 50 %⁴¹ і 70 %⁴². Всього ж за межі республіки

37 Москвин Д.Д. Население СССР: вопросы миграции. - М., 1991. - С. 79, 100-119.

38 Національна самосвідомість студентської молоді /соціологічний аналіз/. - Торонто-Едмонтон-Львів, 1993. - С. 77-79.

39 ДАЛО, ф.П-5001, оп.17, спр.4, с.166-169; ф.П-3, оп.3, спр. 783, с.62-67, с.267.

40 Там же, с.97-107.

41 Архів ДУ “Львівська політехніка”, ф.П-120, оп.31-Л, спр.58, с.1-40.

42 Там же, спр.61, с.1-30.

у цей рік було скеровано близько 40 % випускників інституту. Аналіз відомостей розподілу на вже згаданих факультетах показує, що переважну більшість скерованих за межі республіки випускників - понад дві третини, - складала українці⁴³.

Державне зацікавлення саме такою системою розподілу спеціалістів підкріплювалось нормативними документами. Спеціальним наказом Міністерства ВССО УРСР від 15 лютого 1950 р., на ректорів вузів покладалась особиста відповідальність за цю ділянку роботи. У випадку відмови випускника їхати за місцем призначення керівник вузу міг притягнути його до кримінальної відповідальності⁴⁴.

Разом з тим, як архівні документи, так і матеріали польових досліджень свідчать, що досить часто причинами зміни постійного місця проживання служили сімейні обставини. В рівній мірі це стосувалося і росіян. За результатами анкетування, 43,0 % російських мігрантів переселилися у регіон з метою консолідації сімей. Правда, часто сімейні причини поєднувалися зі скеруванням на роботу чи службу одного із членів сім'ї, що, звичайно, ставало причиною до переселення й решти родини. Чимало росіян і росіянок прибули до краю як дружини чи чоловіки одружених в Росії вихідців із західних областей, які в силу різних обставин поверталися на батьківщину.

— Приїхала в Західну Україну (1944 р. — І. Т.) з Москви до свого чоловіка-військовослужбовця... Жили у Львові 9 років... Згодом у Рівному... (Скокова Г. О., 75 років, м. Рівне);

— На Україну (в м. Івано-Франківськ — І. Т.) переїхав як військовослужбовець по переводу з Угорщини в 1966 р. ... Відтоді з сім'єю живемо тут... (Афіногенов А. І., 60 років);

— Мого батька як військовослужбовця направили по службі у м. Івано-Франківськ, і вся наша сім'я переїхала туди на постійне місце проживання... (Краснопольська Л. М., 26 років).

43 Там же, спр.57, с.1-40; спр.58, с.1-40; спр.59, с.1-54; спр. 60, с.1-42; спр.61, с.1-30; спр.62, с.1-53; спр.63, с.1-59; спр. 64, с.1-54; спр.65, с.1-23.

44 ДАЛО, ф.Р-119, оп.11, спр.49, с.16-18.

Судячи з даних, які маємо у своєму розпорядженні, скерування на роботу чи службу росіянина часто ставало поштовхом до переселення його знайомих та близьких родичів. Як звичайно, їх міграція узгоджувалась з мотивами покращення матеріального становища:

— Приїхала у 1952 р. (в Луцьк — І. Т.) з Брянської області. Виїхали, бо там було «голоднуватого», а тут краще... Сім'я перебралась таким чином: чоловік сестри після демобілізації тут осів, і всіх нас «перетягнув»... (Соколова О. С., 67 років);

— До переселення у Львів (у 1949 р. — І. Т.) нас спонукала рідна сестра Парасковія. Разом з чоловіком в 1945 р. вони вирішили залишитись у цьому місті напостійно... (Курзанцева В. С., 74 роки);

— У Бережани приїхали у 1946 р. за рекомендацією сім'ї Шейкіних... (Стрельнікова О. Д., 77 років);

— Моя мати, Антонюк (Денисова) К. О. приїхала в Рівне з Воронежської області у 1946 р. ... У 1944 р. приїхала її старша сестра з чоловіком, якого скерували на роботу як залізничника... Більш-менш обжившись, сестра «перетягнула» сюди усіх своїх молодших сестер... Проживають у Львові і Рівному... (Антонюк І.Є., 32 роки);

— Мої батьки приїхали на Рівненщину в 1963 р. (з Ярославської області — І. Т.). Після закінчення будівельного інституту батько отримав скерування на роботу в м.Червоноармійськ... В Рівне переїхали з часом усі близькі батькові родичі... Мої батьки досить часто згадують важке післявоєнне дитинство... (Годун І.В., 27 років, м. Рівне).

Одним із шляхів поповнення російського населення в регіоні стало одруження на місцевих дівчатах росіян-військово-службовців. Проілюструємо це на прикладі сільської місцевості. Наприклад, у поселенні — Немирів Яворівського району Львівської області проживає троє росіян. «Усі вони у різні роки служили у військовій частині, що неподалік селища, і одружилися з місцевими дівчатами: Тюнін Михайло (71 рік) — у перші післявоєнні роки, Куліков Віктор (64 роки) — в середині 1950-х рр., Калягін Олександр (40 років) в 1970-х рр.» (Старчак М. Д.,

с.Немирів). Ще одне свідчення: «У 1944 р. під час проходження фронту через село Кутище Бродівського району познайомився з місцевою дівчиною Ольгою... Після війни повернувся сюди і ми побралися... (Попов О. І., 72 роки).

— Народилася 1925 р. у Вологді. У 1953 р. познайомилась і одружилася у Вологді з Іваном Дацком, який проходив військову службу... Переїхали на батьківщину чоловіка. (Дацко Н. І., с. Двірці Сокальського р-ну Львівської обл.);

— Познайомився зі своєю майбутньою дружиною у своєму рідному місті Сарканд, що в Казахстані. Катерина приїжджала в гості до своєї родички... У 1967 р. приїхав до неї у Рівненську область, одружився і залишився на постійно у Рівному (Верещагін Г. П., 58 років);

— Навчалась у Тамбовському ПТУ. Вийшла заміж за військовослужбовця строкової служби... Поїхали з чоловіком на постійне місце проживання до його батьків у село Кавсько Стрийського р-ну Львівської області (Матвіїв О. С., 35 років);

— Ми разом навчалися у Московському інституті харчової промисловості. Одружилися і після закінчення вузу переселилися у рідне для дружини смт. Демидівку Рівненської області (Огулев Ю.В., 32 роки).

Чимало респондентів, мігрантів цієї категорії назвали причиною такого повернення несприятливі кліматичні умови. Втім, несприятливі кліматичні умови виступають окремим фактором у міграції не лише таких сімей. Навіть високий рівень заробітної платні й задоволеність працею не компенсують несприятливих кліматичних умов, характерних для східних і північних районів Росії. Багато проте не наважуються залишитись жити там разом з сім'ями на постійно. Однак, щодо західних областей згаданий фактор не був значним. Серед опитаних російських мігрантів лише невелика частина /3,4 %/ назвала помірний клімат і сприятливі кліматичні умови як причину свого переселення у регіон.

І, нарешті, значну групу російських мігрантів складають особи, які прибули до краю за власним бажанням, без жодного примусу, скерування чи особливих сімейно-побутових обставин. Серед анкетованих їх менше 10 %. Переважна їх більшість - у

минулому військові люди. Головне, що приваблювало таких мігрантів, це відносно кращі умови проживання в краї. Ось типове пояснення мотиву поселення у регіоні підполковника у відставці: “Служив у Чернівцях. Приїхав сюди /у Луцьк - І.Т./ Хотів, звичайно, на Кавказ, однак там усе тоді було дорого... А тут був найдешевший ринок...” (Кирилкін В.Д., 81 рік, Луцьк). Найбільше таких поселенців стало у 1960-70-х рр., коли відставним офіцерам збройних сил надавались значні пільги у виборі міста проживання і наданні житла.

Участь радянської держави у спрямуванні міграції у галицькі і волинські області яскраво характеризує її ставлення до людини як до “гвинтика”, а до народів, як до засобу політики.

Питання анкети дозволили з’ясувати, що держава дуже мало враховувала інтереси і бажання потенційних російських мігрантів до переселення. Щоправда, в різних поколіннях мігрантів воно враховувалось неоднаково. Так, серед прибулих в часи першого післявоєнного десятиріччя 23 % респондентів не мали бажання переселятися у Галичину та Західну Волинь, а 3,4 % з них навіть дуже цього не хотіли. Натомість з опитаних переселенців часів хрущовської “відлиги” чи брежневського “застою” ніхто не натякав на те, що приїхав проти власної волі. Думається, що головною причиною небажання післявоєнних російських мігрантів проживати у західних областях України був страх перед національно-визвольною боротьбою українського народу.

У кожного третього анкетованого серед вражень про перші післявоєнні роки найбільше залишились у пам’яті збройна боротьба, похорони активістів і... страх за своє життя та життя сім’ї. Остання обставина змушувала навіть скерованих для праці високопоставлених чиновників шукати якісь причини, щоб повернутися на попереднє місце роботи. Одні посилались на хворобу чи сімейні обставини, а окремі відверто дезертирували. Найпоширенішим це явище було у північних областях. Наприклад, серед вибулих у 1946 р. керівників з Волинської області майже третина припадала на дезертирів⁴⁵.

⁴⁵ ЦДАГО України, Ф.1, оп.75, стр.5, с.46-47.

Інших же тримав на місці страх перед сталінською адміністрацією. Невелика частина опитаних кваліфікувала його як “відчуття обов’язку”. Не слід скидати з рахунку дії держави, спрямовані на те, щоб компенсувати небезпеку кращими умовами життя мігрантів з Росії в західних областях України. Вони користувались державними пільгами при прийомі на роботу, одержанні житла, пенсійному забезпеченні. Кожен п’ятий респондент /18 %/ назвав основним мотивом переселення у західні області України важке матеріальне становище у місцях виходу. Цю частину в більшості випадків представляли росіяни, які до виїзду з Росії були колгоспниками. А бідність російського села була очевидною. Деякі демографи вказують на неї, як на одну з причин виїзду росіян із своїх країв. Очевидно, це небезпідставно. В 1951 р. за один трудовдень колгоспник на Смоленщині в середньому отримував 890 г зерна і 17 коп. В інших республіках, і в тому числі в Україні, розмір оплати при всій своїй мізерності був дещо більшим⁴⁶. На відміну від українського колгоспника сільські росіяни мали ширші можливості залишати рідні села і в “безпаспортний період” виїждати в інші місцевості. Розуміючи переваги міського способу життя, небагато з них виявляли бажання знову вибирати село. Серед 40,4 % респондентів, вихідців із сільської місцевості, заледве 10 % приїхало на початках у село. Решта стали городянами, що зумовлювало зміну соціально-професійної структури російського населення в регіоні та його соціального становища взагалі.

Російські мігранти, на відміну від представників інших національностей, користувались широкою державною підтримкою. На всіх рівнях росіяни відчували більший психологічний комфорт у “специфічному” іншоетнічному середовищі західних областей. Це допомагало їх адаптації.

На соціальному рівні це виявилось у створенні широкої сітки етнокультурного обслуговування російської громади, найчастіше в центральних частинах міст. Яскравим прикладом цьому є

⁴⁶ Литвинова Г.И. Свет и тени прогресса : Социально-демографические проблемы народов СССР. - М., 1989. - С.213.

обласні центри, зокрема м. Львів. В останньому, згідно перепису 1989 р., понад 51 % росіян проживало у двох : Франківському та Галицькому районах міста, найкраще забезпечених соціокультурною інфраструктурою, а з поміж шести середніх шкіл у центральній частині, чотири було з російською мовою навчання. Так само луцькі росіяни мешкають головним чином в центрі міста, на проспекті Волі, інших центральних вулицях. Наприклад, у 38-и квартирному будинку № 15, що на проспекті Волі, 21 квартиру займають сім'ї росіян, в сусідньому 66-квартирному будинку № 12 в 30-ти квартирах теж мешкають росіяни⁴⁷. Одним із рудиментів соціальної підтримки росіян державою є те, що вони повністю покладаються на неї у вирішенні житлового питання. Росіяни /переважно однонаціональної сім'ї/ майже не вели індивідуального будівництва і практично всі проживають у державних квартирах, навіть по невеликих містечках і селах, в тому числі віддалених, як село Лімна Турківського району на Львівщині (Матичак М.І., 28 років, с.Лімна).

Неабияке значення мала підтримка росіян державою на соціально-професійному рівні, зокрема при отриманні роботи в пріоритетних ланках державного, суспільно-політичного і господарського життя (КДБ, номерні заводи, управління економікою), а заодно, — і відповідних соціальних привілеїв. Багато з них усвідомлюють це суб'єктивно і досі. Мотивом, під впливом якого росіяни хотіли виїхати чи не хотіли їхати у рідні місця для 6,3 % опитаних була неможливість зайняти вище /краще/ становище в суспільстві, 5,2 % бачили перспективу для себе тут у тому, щоб зайняти керівну посаду, а 6,9 % хотіли “легше і багатше жити”, чого, на їх думку, в Росії досягти того непросто.

Неабияке значення для швидкої адаптації російських мігрантів у західних областях мала для них добре налагоджена інформаційна підтримка, забезпечення їх достатньою інформацією з питань російської культури чи історії, до того ж головним чином, рідною мовою. За винятком сільської місцевості, нема проблеми з навчанням дітей рідною російською мовою. Назагал, культурні

⁴⁷ Дані ЖЕКу - 3 м. Луцька.

потреби росіян фактично задовольнялись вище “стандартів”, що існували у державі при задоволенні таких же потреб населення будь-якої іншої національності.

Проте, як для стимулювання міграції, так і для адаптації російських переселенців найважливіше значення мав емоційний тип підтримки, що стимулює і високу самооцінку. На думку американських вчених С. Кохена і Г. Нобермана⁴⁸, емоційний тип підтримки є найбільш ефективним серед інших видів підтримки при адаптації мігрантів в іншоетнічному середовищі та забезпечені їх психологічного комфорту. Емоційна підтримка велася шляхом ідеологічного обґрунтування особливої місії росіян у всіх куточках СРСР у творенні імперського міфу “братньої допомоги”, в якому російському народові відводилось місце “старшого брата” з усіма соціальними наслідками і перевагами в національних республіках.

Гучними фразами у всіх засобах інформації, в політичній літературі маскувалась імперська шовіністична ідея про російське месіанство з усіма прикметами завершеної ідеологічної конструкції⁴⁹. У сталінські часи вона виявляла себе відверто і грубо. Пізніше формулювалась на рівні тез і рішень ВКП(б), КПРС, КПУ. До того ж, пересічного росіянина щоденно переконували в цьому місцеві засоби масової інформації⁵⁰. Так на сторінках єдиного у західних областях російськомовного видання “Львовская правда” за декілька місяців 1953 р. було поміщено 20 статей і матеріалів про старших братів і підготовлено чотири тематичні сторінки. Ось їх назви : “Слово про старшого брата”, “Будемо вчитись у російських братів”, “Росповсюджувати досвід російських братів”, “У дружбі з російськими братами”. Не відставали і україномовні газети: “Ленінська молодь” за цей період підкріплювала почуття зверхності і вищості росіян у 73 публікаціях⁵¹.

48 Подаю за : Лебедева Н.М. Психологические аспекты этнической экологии // Этническая экология. Теория и практика. - М., 1991. - С. 112-113.

49 Кісь Р. Російська месіанська ідея : старе вино в старих міхах // Сучасність - 1993. - № 2. - С. 61-63.

50 Яценюк Ф.С. Партийна преса про братерську допомогу народів СРСР західним областям України /1945-50 рр.// Укр. істор. журн. - 1980. - № 11. - С. 111-116.

51 ДАЛО, Ф.Ф.П-3, оп.4, спр.789, с.104-105.

Популяризований імперський ідеал прагнув надати росіянам в СРСР таких переваг, які мали нації буржуазних імперій у своїх колоніях. Насправді, дійсні переваги мали лише представники правлячої еліти і не завжди з поміткою у паспорті “росіянин”. Поза тим, зазначені ідеологічні потуги далися взнаки у самосвідомості росіян краю. За словами російськомовного мешканця Луцька, “вони себе відчували представниками всього Союзу. І чомусь вважали, що є його носіями” (Наконечний В.А., 60 років, Луцьк). Очевидно, росіяни мали найбільше підстав вважати Радянський Союз своєю державою, бо й справді, незважаючи на його національну і расову строкатість, колишній СРСР характеризувався виразною російською домінантою. Ця ідентифікація усього СРСР з Росією виступала як могутній ідеологічний і емоційний фактор російської міграції у всі іншонаціональні регіони. Росіян у будь-якій частині СРСР аж ніяк не можна було відносити до національних меншин, хоча кількісно, нерідко, як і в нашому випадку, вони такими були. Тому зараз багато з них болісно і хворобливо переносять зміни у власній соціальній психології, а особливо у психології оточуючого середовища. Для росіян тепер не звично вживатися у роль національної меншини. Навіть сам цей термін стосовно російського населення краю ними сприймається як принизливий⁵².

Щодо інших чинників, що впливають на затримання чи адаптацію мігрантів, то для росіян вони, в силу зазначених обставин, були несуттєвими. Росіяни, практично не зважали на мовний бар’єр, вважаючи, що українці та інші народи повинні достосовуватися до них. Так само зверхньо вони ставилися до місцевих традицій, матеріальної і духовної культури, побуту, звичаїв та стереотипів поведінки місцевого населення різних місць. І на цьому полі ідеологія підтримувала стереотип культурної зверхності панівного народу. Щоправда в сільській місцевості росіяни не могли нехтувати мовно-культурно-

⁵² Совєсть /газета русского общества им. А. Пушкина. Львов/. - 1991. - 20 декабря.

психологічним українсько-російським етнічним пограниччям. Хоча і не завжди. «У наше село (с. Нагачів Яворівського р-ну Львівської обл. — І. Т.) Н-ва М. О. приїхала у 1960 р. з Курської області. Працювала фельдшером-акушеркою... Від місцевого населення завжди відрізнялася тим, що відносилася до них з презирством, всіляко підкреслюючи свою зверхність... До своїх співпрацівників-українців раніше часто говорила: «Вашої нації скоро не буде, будуть лише росіяни. Буде так, як ми скажемо... Ми вас завоювали...» (Турко Я. В., 45 років). Приклад, очевидно, нетиповий для західноукраїнського села і, звичайно, він не репрезентує усю російську громаду краю. Однак, гадаємо, — яскраво свідчить про психологічний стан комфортності, навіть, — про не завжди усвідомлене відчуття господаря («Ми вас визволили», чоловік, понад 70 років, Львів-Брюховичі) росіянина в іншоетнічному середовищі впродовж радянського часу. До таких висновків доходять і російські вчені. На думку В.І. Переведенцева етнічний фактор при адаптації росіян настільки незначний, що цілком затушовується дією інших факторів. Це пояснюється тим, що, переселяючись в міста національних республік, російське населення інших районів потрапляє в споріднене етнічне середовище⁵³. Або ж, додамо, просто не помічає етнічних особливостей цього середовища. Мовляв, можна з 1946 р. проживати в краї серед українців, але не знати і ніколи не користуватись українською мовою, бо “не було необхідності. Українці добре розуміють російську мову і немає від цього ніяких проблем” (Смирнов С.В., 75 років, Ковель). Тому можна погодитись із висновком згаданого дослідника про те, що “етнічні фактори не є перешкодою до переселення у міста будь-якої частини країни російського населення”⁵⁴. Доказом тому була характерна для росіян найвища міграційна рухливість, що протягом тривалого часу зберігала виразну тенденцію до зростання. Тільки за два роки (1968-69) місце проживання

53 Переведенцев В.И. Влияние этнических факторов на территориальное расселение русских // Известие Академии Наук СССР. Сер.геогр. - 1965. - № 4. - С. 37.

54 Переведенцев В.И. Влияние этнических факторов на территориальное расселение русских. - С. 39.

змінило 6,7 % усіх представників цього етносу. А за 1977-78 рр. відсоток таких збільшився до 10 %⁵⁵.

І все ж треба сказати, що на думку військових “західний регіон важкувато переносився росіянами, і тому, коли була можливість, вони зразу переїжджали” (Колесников І.В., 62 роки, Львів). Це пов’язується із загальною оцінкою соціально-психологічної та етнічної ситуації, зокрема у галицьких областях. “Львів відстрашував своєю виразною національною самосвідомістю, ставленням і мовою” (Колесников І.В., 62 роки, Львів). На рубежі 1980-90-х рр. ознаки Львова і регіону стали ще виразнішими, що вело до пожев’явлення виїзду росіян з регіону. Якщо у Львівській області за 1989 р. механічний приріст російського населення становив +566 чол., то за 1991 р. сальдо міграції росіян Львівщини сягнуло від’ємної позначки (-187 чол.)⁵⁶. Проте у сусідній Волинській області, де загалом етнічно-психологічна атмосфера для росіян була дещо затишнішою, їх міграційне зростання в 1991р. було порівняно високим як по міських поселеннях, так і по сільській місцевості, відповідно +738 чол. і +196 чол.⁵⁷. Можна, здається, твердити, що в наші дні саме психологічний або емоційний фактор набрав першорядного значення при формуванні напрямків міграції росіян.

Таким чином, узагальнюючи вищевикладене про причини переселення росіян у західні області України, можна зробити висновок, що система, яка існувала до 1991 р. і робила ставку на тотальну русифікацію, ніколи не прагнула забезпечити росіянину шасливе існування на історичній батьківщині. Міграція росіян адміністративно регулювалась і стимулювалась нею в значній мірі через матеріальні пільги та соціальні привілеї. А психологічний дискомфорт, пов’язаний із переселенням, вона намагалася компенсувати національними привілеями: переселенці могли працювати і вчитися, послуговуючись виключно своєю рідною мовою. Навпаки, місцеві жителі були

55 Население мира : Этнодемографический справочник. - М., 1981. - С. 135.

56 Дані Управління статистики Львівської області.

57 Дані Управління статистики Волинської області.

змушені пристосовуватися, і від них чекали знання російської мови.

§3 РОЗСЕЛЕННЯ

Сучасна картина розселення росіян у волинських та галицьких областях сформувалась, головню, у післявоєнний період. Але росіяни проживали на цій землі віддавна, хоча чисельно в значно скромніших громадах. Тому уявлення про динаміку чисельності і органічно пов'язані з нею процеси розселення росіян у західноукраїнських областях, як і загалом соціального обличчя російської національної групи краю були б не повними без розгляду цього аспекту в історичній ретроспективі.

Внаслідок відомих історичних процесів, російське населення не появилось одночасно у Галичині та в Західній Волині. Поява росіян на Волині зумовлена її прилученням до складу Російської держави в кінці 18 ст. У цей час частина польської шляхти покинула Волинь. Це створило можливість передачі їх земельних володінь власне російським дворянам. Останні, як це було всюди⁵⁸, переселяли у свої володіння також селян з Росії. У другій половині 19 ст. розселення росіян на Волині також зумовлювалось поглибленням економічних зв'язків, будівництвом залізниць, розвитком промисловості, освіти, потребами православної церкви. Згідно з переписом 1897 р., росіяни Західної Волині без військовослужбовців становили 2,5 % усього населення⁵⁹. Вони були розселені рівномірно по всій її території. Найбільше російського населення проживало у Луцькому та Володимир-Волинському повітах, найменше у Кременецькому та Острозькому. Майже третина з них була зосереджена у повітових центрах. Це, відповідно, і зумовлювало їх зайнятість - лише 20,62% росіян жило з сільського господарства, а решта - люди "інтелігентних професій", адміністрації, торгівлі, промислів та ремесел⁶⁰.

⁵⁸ Культура і побут населення України. - К., 1991. - С. 28.

⁵⁹ Макарчук С.А. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. - Львов, 1983. - С. 25.

⁶⁰ Там же. - С. 26.

Серед населення Галичини російське складало мізерну кількість. За матеріалами перепису 1900 р. у Східній Галичині нараховувалось 7881 чол. уродженців Росії. В основному вони проживали у прикордонних повітах : Гусятині, Бродах, Скалаті, Борщові, Заліщиках, а також у Львові (1011 чол.)⁶¹. Проте православних серед згаданих уродженців було всього 2097 чол. Можна допустити, що більшість православних були українцями.

Певний імпульс поселенню росіян у Галичині надали революційні події 1905-1907 рр. в Росії, що спричинили хвилю політичної еміграції. Політичні емігранти російської національності здебільшого поселялися у містах краю. Наприклад, до Борислава тоді прибуло кілька росіян, людей робітничих професій. Серед них був Поляков, матрос з броненосця “Потьомкін”, який приїхав у Борислав з Румунії. Росіяни працювали на місцевому нафтопромислі та інших підприємствах міста⁶².

Певний вплив на процеси розселення росіян у Галичині і Західній Волині та особливо на їх чисельність мала перша світова війна. Повсюдно були випадки, коли російські солдати, переважно у селах, залишались проживати напостійно. Окремі з них поселялись у галицьких селах, одружившись з місцевими українками. Інші після поранення перебували в селянських сім'ях, де, одужавши, приживалися на постійно. Такі випадки у межах десятка, наприклад, мали місце у теперішньому Лановецькому районі Тернопільської області (села Осники, Молотьків, а також - у Ланівцях) (Пасека І.П., 27 років, м. Теофіполь).

Більшовицька революція в Росії викликала хвилю “білої” еміграції, яка безпосередньо торкнулася теперешніх західних областей України. За своїм соціальним становищем ці емігранти були військовими й представниками привілейованих верств. Головним чином вони розселялись у волинських містах. Пізніше окремі з них навіть активно співпрацювали з новою радянською владою. Приміром, колишньому офіцерові царської армії

61 Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. - Львов, 1983. - С. 42.

62 Низовий Д.Д. Борислав - місто нафтовиків. - Львів, 1961. - С. 48.

Кравченко-Бережному, мешканцеві Кременця, на короткий період після звільнення міста доручили очолювати райвиконком. Звернувшись з листом до Сталіна, він віддав три бойові царські нагороди у фонд перемоги (потім був представлений до ордена, а в недовзі репресований)⁶³.

У цілому, питома вага російської громади міжвоєнного періоду в усьому населенні краю залишалась невеликою, і за переписом 1931 р. становила 0,32 %. Фактично усе російське населення 23865 чол. з 24762 проживало на волинських землях, де на нього припадало 1,09 %⁶⁴. Не відбувалося суттєвих зрушень і у розселенні росіян. Значна частина російського населення, як і раніше, зосереджувалась у містах, найбільше у Луцьку (близько 14 % усього населення)⁶⁵.

Початок широкомасштабного напливу росіян у Західну Україну поклала акція приєднання її до Радянського Союзу. Насамперед це були військовослужбовці, співробітники НКВС та прокуратури. Дещо менший відсоток припадав на партійних чиновників та інших службовців, серед яких значну кількість становили особи українського походження⁶⁶.

Із початком німецько-радянської війни практично всі росіяни були евакуйовані на схід або загубились у її вирі. Відомо небагато осіб, які проживають у регіоні від 1939 р. У згаданому Лановецькому районі Тернопільської області з таких відомо всього четверо. Ще до війни вони створили сім'ї з місцевими уродженками і не евакуйовувались. Пережив також цю окупацію і війну один росіянин Новиков, який прибув з сім'єю до району ще перед війною (Пасека І.П., 27 років, м. Теофіполь).

Говорити про розселення реєвакуйованих після війни росіян як про постійних мешканців якогось одного населеного пункту не доводиться, хоча таких осіб було чимало. Ще наприкінці війни ЦК КПУ та обкоми західних областей почали розшукувати своїх колишніх номенклатурних працівників, передовсім,

63 ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр.117, с.2.

64 Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. - С. 148.

65 Радянська Волинь. - 1990, 6 черв.

66 ЦДІА України у Львові, ф.859, оп.1, спр.10, с.30-44.

відповідальних працівників партапаратів та НКВС. Як звичайно, ці люди повертались у місця довоєнного проживання. Серед таких був, наприклад, Бакулін, начальник Пустомитівського райвідділу НКВС Львівської області. Він, мабуть, один з небагатьох своїх тодішніх колег, про якого пустомитівські старожили говорять добрі слова. В 1941 р., коли по тюрмах міст Західної України масово винищували ув'язнених, Бакулін дав команду звільнити з-під варти усіх, хто перебував у місцевій тюрмі. Тоді пустомитівська інтелігенція була врятована від розправи...» (ВовкІ. А., 29 років — с.Містки). Однак ця категорія росіян не затримувалась надовго у невеликих містечках краю. З виходом на пенсію, вони переїздили у великі міста, як звичайно, обласні центри. Серед тих небагатьох, хто після війни повернувся на попереднє місце проживання і залишився у ньому після виходу на пенсію, був, наприклад, мешканець Мостиська Казаков В.Г. з дружиною. До війни він служив у місті офіцером-прикордонником. На цю службу повернувся сюди і після війни (Копитко Б. С., 43 роки, Мостиська).

Події та процеси перших післявоєнних (а щодо євреїв - і кількох воєнних) років зумовили майже повне зникнення колись достатньо чисельних національних меншостей, суттєво змінили етнічний склад населення краю. Це також виявилось одною з причин великої хвилі переселення росіян у західноукраїнський регіон, яка вневдовзі зробила російську національну групу другою за чисельністю у регіоні і в основному визначила теперішню картину розселення російської спільноти у галицьких та волинських областях.

Про основні особливості розміщення російського населення західних областей за типами міських поселень і за розселенням взагалі уявлення дає таблиця 13. З неї видно, що переважна більшість росіян краю - міські жителі. Причому здебільшого вони мешкають в обласних центрах та інших, як для регіону, відносно великих містах.

В цілому ж, для розселення російської національної групи в західноукраїнських областях певною мірою були властиві тенденції, притаманні процесові урбанізації, у післявоєнний період взагалі. У раніше аграрному регіоні співвідношення між сільським та міським типами розселення все більше схилилося

на користь останнього. Особливо помітним стало зростання міського населення краю в 60-70-х рр. Якщо в 1959 р. питома вага мешканців міст складала 26,8 %, то 1989 р. - вже 49,6 %⁶⁷. Проживання росіян в містах, відповідно, виросло з 88,1 до 94,9%.

Але в цілому темпи приросту російського міського населення у західноукраїнських областях були меншими від загальних. Отже, й приріст його чисельності відставав від приросту міського населення краю в цілому. Скажімо, в Івано-Франківській області за 30 років загальний приріст міського населення становив 56,5%, тоді як міського російського - лише 41,7 %.

Таблиця 13 Динаміка розселення росіян західних областей України за типами розселення і типами міських поселень. (в %)

тип поселення \ роки	Тернопільська		Рівенська		Ів.-Франк.		Львівська		Волинська		Регіон	
	1959	1989	1959	1989	1959	1989	1959	1989	1959	1989	1959	1989
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
сільське	23,1	9,5	22,1	7,7	15,5	5,0	6,6	3,2	14,2	8,3	11,0	5,1
міського типу												
до 3 тис. чол.	4,2	1,0	0,5	0,4	3,5	0,6	2,0	0,6	3,5	0,6	2,0	0,6
3-5 тис. чол.	9,5	3,6	5,3	1,3	8,0	1,2	6,0	0,6	6,5	1,8	6,8	1,2
5-10 тис. чол.	9,3	5,4	6,8	3,7	11,0	3,6	7,4	2,5	12,5	3,9	8,0	3,2
10-20 тис.чол.	20,4	10,2	25,3	3,4	4,0	5,5	4,0	4,6	-	2,8	7,7	3,2
20-80 тис.чол.												
і більше	33,5	70,0	40,1	83,2	58,0	84,1	73,9	88,5	63,2	81,5	64,5	85,0
в т.ч.												
обл. центри	33,5	54,6	40,1	55,2	43,0	61,4	61,0	65,2	25,0	49,5	50,7	60,4

Складено: Численність населення СРСР по переписи на 15 января 1959 года. - М., 1960. - С. 317-346 ; ЦДАВО України, ф.Р-582, оп.20, спр.63, с.20-75 ; дані обласних управлінь статистики.

⁶⁷ Тут і далі розрахунки зроблено на підставі відповідних переписів. Джерела : див. табл. 1.

Стійка тенденція перерозподілу міського і сільського російського населення на користь першого не однаково захоплювала собою всі типи міських поселень.

Основною тенденцією розвитку міської структури в західноукраїнських областях було зменшення кількості населення у містах та селищах міського типу з числом жителів до 5 тис. чол. і, відповідно, зростання - у містах із розвинутою соціально-економічною інфраструктурою і населенням понад 20 тис. чол.

До першої категорії міських поселень насамперед належали колишні райцентри, що внаслідок реформи адміністративного поділу потрапили у розряд “безперспективних”. Так, російське населення м. Гвоздець Івано-Франківської області зменшилось у кінці 80-х рр. в порівнянні з 1959 р. у три рази (відповідно, 30 і 106 чол.), Підгаєць Тернопільської області - у шість разів (1959 р. - 175 чол., а в 1989 р. - 28 чол.). Другу категорію складають перш за все обласні центри, населення яких зростало особливо високими темпами. Наприклад, у Рівному між згаданими переписами воно збільшилось у 3,5 рази (у 1959 р. - 59598 чол., а в 1989 р. - 227608 чол.), в тому числі - більш як у два рази - у перший міжпереписний період (1970 р. - 115541 чол.). Рекордними темпами зростали також такі помітні в економіці краю міста, як, наприклад, Червоноград Львівської області. За цим показником у 1959-1970 рр. його населення зросло в 3,6 рази (з 13 до 41 тис. жителів), слід думати, значно «коштом» російського й т. зв. російськомовного населення. Відомо, що лише за кілька років для спорудження шахт було направлено понад дев'ять тис. представників 26 національностей з Кузбасу, Караганди, Донбасу, Підмосков'я та інших регіонів колишнього СРСР⁶⁸. Аналогічною виглядала ситуація в м. Калуші Івано-Франківської області завдяки будівництву з початку 1960-х рр. хіміко-металургійного комбінату⁶⁹. Зазначені міста належать до числа одних з найбільших у регіоні з російським населенням.

⁶⁸ Бурлін В.Ф., Перковський А.Л. Зміни в соціально-економічній структурі населення Української РСР /1959-1970 рр.// Демографічні дослід. 1975. - Вип. 3. - С. 20.

⁶⁹ Соціалістичний розвиток західноукраїнського регіону за 50 років Радянської влади. — Львів, 1989. — С. 12.

Підкреслимо однак, що у переважній більшості великих міст при постійному зростанні абсолютної чисельності росіян, їх відносна частка в усьому населенні міста, як правило, знижувалась. Винятком є період між переписами 1959 і 1970 рр., коли в ряді міст краю питома вага росіян збільшувалась. До таких належали обласні центри Тернопіль і Луцьк, індустріалізація яких у 1970-х рр. мала особливо великі темпи. Разом з тим великими у цих містах були і темпи зростання українського населення.

З таблиці 13 також видно, що, незважаючи на зростаючу концентрацію росіян у містах з-понад 20-ти тисячним населенням, частка обласних центрів у їх розселенні була визначальною. В обласних центрах проживає половина, або більше половини усієї російської національної групи західноукраїнського регіону. Можна, таким чином, констатувати високий ступінь компактності росіян в обласних центрах, отже, і відносно сприятливі умови національно-культурних форм життя, підтримання їх національної самосвідомості. У теперешній період актуалізації національного питання це виявилось у створенні національно-культурних товариств. Серед них особливо виділяються Львів та Івано-Франківськ. В регіоні, як відомо, лише тут найшвидше були засновані національно-культурні організації російської спільноти.

Отже, російське міське населення підпадало тенденції до концентрації в обласних центрах краю, і в зв'язку з цим також тенденції до компактності проживання. Росіяни ж сіл, однозначно, в регіоні розселені дисперсно. Дисперсне розселення сільських росіян визначає специфіку та інтенсивність їх міжетнічних контактів з переважаючим українським оточенням, а отже, і суттєво впливає на етнічні процеси (про що мова уже йшла).

Про певну компактність у сільському розселенні росіян умовно можна говорити лише стосовно перших післявоєнних років і лише щодо Волині. У Рівненській області, наприклад, на 1 жовтня 1944 р. майже 10 % усіх росіян проживали у селах трьох районів - Млинівського, Острозького та Рівненського ⁷⁰. В

⁷⁰ ДАРО, ф.Р-454, оп.3, спр.5, с.5-59.

останньому росіяни проживали у 15 селах. Найбільше - у селах Басів Кут (15 чол.), Біла Криниця (20 чол.), Квасилів (23 чол.), Вибушка та Олексин (по 15 чол.). Цікаво, що в окремих районах порівняно великою групою росіяни мешкали тільки в одному із сіл, що, очевидно, свідчить про давнє їхнє проживання. Серед таких сіл, наприклад, с.Моквин Костопольського (20 чол.) та Здолбиця (22 чол.) Здолбунівського районів. Треба зазначити, що у сільській місцевості Волині в 1940-х рр. відбувалось деяке збільшення жителів російської національності. Це було результатом як вимушеної, так і організованої міграції. До першої належали селяни, яких у 1947 р. прирікали на голодну смерть. Були то вихідці не лише із східноукраїнських областей, але й з Росії. Приходила маса голодуючих з Брянщини, Смоленщини, Калузької області. Окремі з них осідали у волинських селах. І досі такі мігранти та їх нащадки проживають у селах Хорлупи Ківерцівського і Байківці Ковельського районів Волинської області ⁷¹.

Унаслідок насильницького обміну населенням між СРСР та Чехословаччиною, у 1947-48 рр. з території колишньої Волинської губернії було виселено 35 тис. осіб чеського походження, переважно сільських жителів ⁷². Більшість з них проживали на території сучасних Волинської та Рівненської областей. Українське та російське населення з Чехословаччини розселяли, як звичайно, у місця проживання чехів. Місцем нового поселення окремих російських родин у Рівненщині були села Млинівського району, с.Квасилів Чеський Рівненського та села Семидуби й Плоска Вербського районів.

Щодо галицьких сіл, то росіяни поселялись тут з кінця 40-х рр. під час масової колективізації. Здебільшого це були спеціально відряджені з міста особи для організації колгоспів. Загалом ці люди їхали в село з невеликим бажанням, і, зрозуміло, залишались ненадовго. Крім того, були російські робітники та службовці, які поселялись тоді у тих поодиноких галицьких селах, де певний час

⁷¹ Радянська Волинь. - 1989, 22 січн.

⁷² Песчаній О. Волинські чехи // Пам'ятки України. - 1993. - № 1-6. - С. 16.

існувала видобувна промисловість. Наприклад, у селах Ясенів Бродівського та Новоселиця Золочівського районів Львівської області з 1949 до 1957 р. працювали шахти бурого вугілля, серед працівників яких було чимало росіян. Однак із припиненням видобутку вугілля, всі вони виїхали з сіл (Кігула В.П., 22 роки, с.Ясенів)

Здебільшого росіяни, які стали постійними мешканцями галицьких сіл, належать до тієї категорії мігрантів, переселення яких викликалося сімейними мотивами.

Значно більшими, зрозуміло, були масштаби міграції росіян з сільської місцевості. За тридцятиріччя між переписами 1959 і 1989 рр. зменшення російського сільського населення було найбільш значним в Івано-Франківській, Рівненській та Тернопільській областях - у три рази. У Львівській - більш як на половину, і дещо менше половини скоротилась чисельність росіян у селах Волинської області. Однією з причин були кількарізкові зміни адміністративно-територіального поділу. Враховуючи соціальні і професійні психологічні орієнтації російських мігрантів, з ліквідацією районної адміністрації, що функціонувала в селі (в Тернопільській області було аж 12 райцентрів - сіл) вони просто не знаходили застосування своїм знанням і зовсім не бачили перспективи задоволення своїх бажань і надій.

Таким чином, розселення російської національної групи у західних областях України свідчить про високий рівень її урбанізованості. Це певним чином впливало не лише на хід етнодемографічних процесів серед російського населення регіону, але й визначило особливості його соціальної структури та трудової зайнятості. Як відомо, умови проживання людей у місті та селі (звісно, й національної групи) відносяться до числа ознак соціальної нерівності, а отже, свідчать і про відмінності у їх соціальному становищі.

73 ДАРО, ф.Р-454, оп.4, спр.497, с.54-71.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ ВІДТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Соціальне становище людини в СРСР значно залежало від рівня її громадсько-політичної активності. Завдяки їй людина могла добитися певного обсягу владних повноважень, впливати на розподіл матеріальних благ і т.ін. Чи не першою умовою для цього було членство в КПРС. Нераз воно більше важило, ніж професійні якості, освітній рівень, реальний вклад у виконання тих чи інших завдань. Певний вплив на становище людини в суспільстві мала і національна приналежність (особливо в окремі періоди). Іноді це змушувало представників тих чи інших національностей приховувати свою національну приналежність, або намагатись відносити себе до числа вищих статусом національностей. Це негативно позначалось на національній самосвідомості людей і моральному міжнаціональному кліматі в республіці¹. Разом з тим, соціальне становище людини було залежним від багатьох факторів : місця проживання (обласний центр, місто, село), сфери зайнятості (виробнича, невиробнича), галузі виробництва (сільське господарство, промисловість), характеру праці (розумова, фізична), належності до групи, яку з певних причин особливо виділяли (наприклад, ветеран війни, військовий пенсіонер). Ці та багато інших обставин впливали на характер розподілу матеріальних благ, можливість одержання освіти, на службову кар'єру і т. ін.

Місце росіян у соціальній структурі населення західних областей України перш за все визначалось їх соціально-професійним статусом. Останній переважно був для

¹ Ігнатов В. На шляхах відродження. Проблеми етнічних груп України // Політика і час. - 1991. - № 17-18. - С. 29.

західноукраїнських росіян адекватним соціально-професійній стратифікації міського населення взагалі, що, до речі, вже апробовано в ряді соціологічних досліджень².

Прийнято виділяти вісім соціально-професійних груп ((СПГ) див. додаток 5, питання 186), ідентифікацію з якими поза іншим можна розглядати також і як характеристику російського населення регіону³. Перші сім груп основуються на ознаках поділу людей за характером праці та соціально-виробничими функціями, і вони є визначальними.

§1 СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

Проблемам трудової діяльності населення в регіональному аспекті, в тому числі й по західноукраїнських областях, у науковій літературі радянського періоду традиційно зверталась значна увага⁴. Зміни у суспільно-політичному, соціально-економічному і духовному житті останніх років, що пов'язуються з крахом імперії і постановням України як незалежної держави, висувають на перший план вивчення питань трудової зайнятості населення у національно-регіональному аспекті.

Гострі міжнаціональні суперечності на Західній Україні до 1939р., в першу чергу були викликані різкими відмінностями в соціальній структурі та сферах зайнятості окремих етносів⁵. З 1944

² Шкаратан О.И. Проблемы социальной структуры рабочего класса в СССР. - М., 1970; див. також: Социальное и национальное: опыт этносоциологических исследований - М., 1973; Этносоциальные проблемы советского города. - М., 1986; Старовойтова Г.В. Этническая группа в современном советском городе. - Ленинград, 1987.

³ Социальное развитие советской молодежи: показатели и тенденции, Программа социологического исследования. - М., 1989. - Вып. 1 - С. 47-48.

⁴ Див., напр.: Бурлін В.Ф., Перковський А.Л. Зміни у соціально економічній структурі населення Української РСР /1959-1970 рр.// Демограф. дослідж. - 1975. - Вып. 3. - С. 17-26; Панюков В.С. Розвиток соціальної структури населення // Демограф. дослідж. - 1985. - Вып. 9. - С. 43-52; Зінченко Л.Д. Деякі характеристики соціально-економічної структури населення в західних областях УРСР // Демограф. дослідж. - 1982. - Вып. 6. - С. 85-91.

⁵ Див.: Макаруч С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. - Львов, 1983. — С. 19-155.

року, тобто за радянського часу, дана грань міжнаціональних стосунків дещо згладилась. Це було зумовлено насамперед великим збільшенням відносної частки українців у складі всього населення. Однак інші національності продовжували мати відмінні від українців структури й переважаючі сфери зайнятості, що, відповідно, різнило їх за рівнем матеріального добробуту та становищем у суспільстві⁶.

Соціальна структура російського населення в західних областях України сформувалась під впливом міграції на перехресті двох основних тенденцій. Перша викликана об'єктивною потребою індустріалізації краю як гаранта інтеграції його у "радянську систему і, зрештою, необхідної умови розвитку сучасної держави"⁷. Друга зумовлювалась ідеологією та політичною владою, що відводили росіянам роль фермента у творенні "радянського народу" в "зараженому націоналізмом регіоні".

Зазначені тенденції надавали характеру трудової діяльності росіян, відповідно, соціальній структурі, специфічних рис, що відрізняли її від східних областей, і тим більше від соціальної структури росіян власне Росії. Специфічні риси виявляли себе у домінуючій чисельності службовців серед суспільних груп російського населення, а отже, у високому відсотку зайнятості росіян переважно розумовою працею. Він фактично вдвічі перевищував аналогічний показник у масштабах України, і ще більше випереджував його порівняно з Російською Федерацією (табл. 14).

Відмінності у рівнях зайнятості розумовою і фізичною працею російського і українського населення регіону прямо пов'язані із соціальною структурою двох національностей.

Причини такої ситуації сягають 1940-50-х рр. Вони були зумовлені цілим рядом факторів, зокрема низьким рівнем урбанізації українського населення краю, нечисельністю місцевої

⁶ Ігнатов В. На шляхах відродження. Проблеми етнічних груп України. - С. 26.

⁷ Заславський В. Націоналізм і перехід до демократії в посткомуністичних суспільствах // Сучасність. - 1993. № 3. - С. 114.

інтелігенції та спеціалістів, а також масовою еміграцією українців на Захід. В 1944 р. емігрувало понад 100 тис. чол.⁸. У переважній більшості це були вихідці із західноукраїнського регіону. В результаті склалась ситуація, коли в окремих районах, наприклад, у Козівському, Козлівському і Бучацькому на Тернопільщині залишились поодинокі інтелігенти з місцевого населення⁹. Проте місцева інтелігенція не влаштовувала радянську владу ні кількістю, ні, що було основним, своїм світоглядом¹⁰. Посилювали диференціацію соціального становища між російським та українським населенням у регіоні в 40-50-х рр. репресії чималих масштабів. Відверта зневага і недовіра до місцевих українців були визначальною рисою кадрової політики того часу. Усі більш менш відповідальні посади обіймали немісцеві. Помітне місце серед них належало росіянам. Виділялись цілі сфери зайнятості, як, наприклад, силові структури, суд чи прокуратура, праця в яких, як показує аналіз статистичних звітів, була прерогативою передовсім росіян.

Впродовж 1940-50-х рр. на чолі багатьох райвідділів міліції в регіоні перебували тільки росіяни. Наприклад, у Турківському районі тодішньої Дрогобицької області в 1945-1950 рр. місцеву міліцію очолював майор Процанов, якому в усьому були притаманні репресивні методи... У ті часи його прізвище у районі було супутником страху... Згодом начальником міліції працював Рикованов, про якого в районі в цілому, і в райвідділі, зокрема, на десятки років залишилась добра згадка... Його наступником був майор Плаксін. Він також залишив по собі добру пам'ять, а, головне, всіх вразило те, що він, уродженець Сталінградської області розмовляв українською мовою... На всіх активах, пленумах району виступав тільки українською... (Кость В. І, 63 роки, с. Лімна).

Від самого початку поселення росіян в краї склались суттєві відмінності в зайнятості національностей за галузями

⁸ Кубійович В. Рух людності // Енциклопедія українознавства - 1. Перевидання в Україні-К., 1994 – Т. 1. - С.156.

⁹ ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр.154, с.42.

¹⁰ Сливка Ю.Ю., Луцький О.І. Національна еліта західного регіону України в період становлення тоталітарного режиму (40-і – поч. 50-х рр.) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. – Львів, 1996. - С. 41.

господарства. Російське населення влилось, головним чином, у промисловість, транспорт, культуру, торгівлю та особливо в управління, найбільш привілейовану соціальну групу радянського суспільства.

Таблиця 14-а Зайнятість російського та українського населення (абсолютні дані)*

Область	роки	Все зайняте	росіяни	українці
Волинська	1959	317698	15313	450902
	1970		21990	434595
	1989	504387	—	472424
Львівська	1959	1052382	76943	924909
	1970		107917	996868
	1989	1378392	106122	1235703
Рівненська	1959	483869	17129	455218
	1970		25339	463503
	1989	560813	29645	519201
Ів.-Франківська	1959	561945	16547	536078
	1970		25668	546721
	1989	680714	—	642214
Тернопільська	1959	561945	16547	536078
	1970		14588	527134
	1989	561228	—	—
Україна	1959	20857786		
	1970	23270653		
	1989	25916031	2269718	5463124
Росія	1959	56172168		
	1970	64818232		
	1989			

* За переписом 1989 р. в розрізі національностей дані не розроблялися у Тернопільській обл., у Волинській та Івано-Франківській областях — розробляли тільки щодо українців.

Таблиця 14-б *Переважаюча зайнятість розумовою та фізичною працею російського та українського населення. (в %)*

Область	роки	Розумова праця		Фізична праця		в т.ч.в с/г	
		рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.
Волинська	1959	52,6	9,8	47,4	90,2	7,3	70,4
	1970	50,8	16,1	49,2	83,9	3,8	46,7
	1989	-	19,5	-	80,5	-	33,9
Львівська	1959	56,5	13,3	43,5	86,7	1,8	53,2
	1970	57,6	20,0	42,4	80,0	0,6	26,3
	1989	57,9	29,4	42,1	70,6	0,6	18,2
Рівненська	1959	52,2	9,3	47,8	90,7	8,1	70,4
	1970	48,6	15,0	51,4	85,0	5,4	43,3
	1989	48,8	25,5	51,2	74,5	2,3	31,3
Івано-Франківська	1959	62,9	9,6	37,1	90,3	3,0	59,0
	1970	57,2	15,3	42,8	84,7	1,9	34,5
	1989	-	26,3	-	73,7	-	25,7
Тернопільська	1959	54,6	8,9	45,4	91,7	10,0	75,2
	1970	57,1	13,9	42,9	86,1	4,2	56,0
	1989	-	-	-	-	-	-
Україна	1959	28,8	-	71,2	-	13,3	-
	1970	34,1	21,0	65,9	79,0	-	-
	1989	38,6	29,4	61,4	70,6	4,1	-
Росія	1959	23,2	-	76,8	-	23,8	-
	1970	-	-	-	-	-	-
	1989	35,9	-	64,1	-	6,2	-

Складено : ЦДАВО України, ф.Р-582, оп.20, спр.199, с.56-81 ; спр. 882, с.10-18, 80-88 ; спр.883, с.10-18, 85-93; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Распределение населения СССР по занятиям. — М., — 1973. - С. 6-7; Національний склад населення України : в 2-х Ч. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. - Ч. 2. - К., 1992. - С. 422-440 ; Рудницька Т. Етнічні особливості трудової зайнятості в Україні // Філоф. і соціол. думка. — 1993. - №5. - С. 61; Русские: Этносоциологические очерки. - М., 1992. - С. 93 ; Національний склад населення Львівської області /за даними Всесоюзного перепису населення на 12 січня 1989 року/. Львів, 1991. - С. 85.

Росіяни мали великий вплив на формування радянської кадрової політики. У найбільш відповідальних ланках влади вони посідали провідні місця. Це виявлялось, зокрема, у тенденції зосередження росіян у партійних апаратах, біля реальних важелів влади. Так, серед усіх керівних працівників російської національності Львівської області на січень 1951 р. у партійних комітетах усіх рівнів працювало 53,7 %. У цілому ж частка росіян серед управлінської керівної номенклатури складала 20 % ¹¹. Помітного поширення набула практика, коли секретарство у партійних організаціях виробничих колективів доручали росіянам. Для прикладу відзначимо, що на 1 січня 1954 р. у Тернопільській області серед секретарів парторганізацій колгоспів кожен п'ятий, а в промисловості і на транспорті – кожен другий був росіянином ¹². Росіяни переважали серед начальників відділів кадрів великих підприємств. В 1946 р. в західних областях України вони склали 52 % цієї категорії працівників.

“Свої” місця займали росіяни в “табелях рангів” як в партапаратах, так і в системі радянських органів. Складається враження, що існували своєрідні квоти на посади. Так, голови виконкомів усіх рівнів вважалися переважно “українськими”. У Дрогобицькій області за період 1944-1950 рр. на районному рівні її обіймав лише один росіянин, і ще два очолювали сільради. Проте в партійних комітетах, насамперед районних ланок, серед трьох перших осіб, як звичайно, обов'язково був представник російської національності, найчастіше на посаді другого секретаря. Найбільшим був відсоток росіян у парторганах серед інструкторів, з-поміж зав. відділами, росіяни, як правило, очолювали відділи адміністративних органів чи партійних, комсомольських і профспілкових організацій, тобто ті відділи, які скеровували кадрову політику.

Зосередження росіян у владних структурах, особливо на відповідальних посадах у парткомітетах, серйозно посилювало їх

¹¹ ДАЛО, ф.П-3, оп.4, спр.294, с.16-17.

¹² ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр.3252, с.68-83.

¹³ ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр.66, с.55.

соціальне становище, принаймні з огляду на відносно краще матеріальне забезпечення працівників партапаратів. На перший погляд, це твердження не позбавлене апріорності, адже згадана категорія населення не повідомляла своїх доходів і статистичним органам не дозволялось цього робити¹⁴, проте відомо, наприклад, що вищі відповідальні партійні і радянські працівники, (починаючи від першого секретаря райкому партії, голови райвиконкому - на рівні районної ланки та від завідувача відділу обкому партії чи облвиконкому) отримували окрім заробітної плати ще так звані “конверти” в сумі номінальної заробітної плати, але без жодного оподаткування. Вищі номенклатурні працівники користувались значними пільгами у постачанні продуктами, промисловими товарами і т. д.¹⁵.

Дуже помітними були відмінності в соціальному становищі російського та українського населення на рівні невеликих містечок, райцентрів, де практично всі росіяни, члени партії входили у номенклатуру райкомів. Так, у Сокільницькому районі Львівської області на січень 1945 р. із 14 комуністів російської національності, 13 було в складі районного керівництва¹⁶. Старожили пам'ятають Захарова — організатора колгоспів, Кулікова, співробітника НКВС, який виявляв особливу старанність у боротьбі з усім українським, військового комісара Улітіна, пропагандиста Плотнікову...» (Вовк І. А., 29 років, с. Містки).

В ряді сфер зайнятості, як наприклад у фінансових органах, росіяни мали вищий рівень освіти в порівнянні з українцями. Зрештою, в Радянському Союзі це було характерно для всіх національних груп населення, які проживали за межами своїх “національно-державних” утворень¹⁷. Однак рівень освіти далеко не завжди визначав соціальне становище людини.

Серед “керівників” російської національності практично у всіх галузях було чимало людей як з недостатньою освітою, так і низь-

14 Казанцев Б.Н. “Неизвестная” статистика уровня жизни рабочего класса // Социол. исслед. - 1993. - № 4. - С. 3.

15 Барсуков Н.А. Обратная сторона “оттепели” / историко-документальный очерк // Кентавр. - 1993. - № 4. - С. 133-134.

16 ДАЛО, ф.П-3, оп.1, спр.109, с.82; спр.105, с.96.

17 Русские: Этносоциологические очерки. - М., 1992. - С. 104.

кими моральними якостями. Показовою у цьому плані була система правоохоронних органів. Наприклад, серед 15 начальників райвідділів НКВС Тернопільської області в середині 1945 року дев'ять мали “нижчу” освіту¹⁸. Повсюдно були поширені і широко допускалось порушення навіть обмеженої більшовицької законності, глузлення над людьми та фізичні знущання, незаконні арешти тощо¹⁹.

Швидкі темпи соціально-культурного розвитку західноукраїнського регіону, політика “преференційного ставлення до корінних національностей республік”²⁰, яка особливо посилилась у післясталінський період, - призвели в подальшому до деякого скорочення національних відмінностей у соціально-професійному складі населення, до поступового зниження у всіх західних областях представництва росіян у тих галузях і професіях, в яких раніше вони були на особливому становищі. Наочною тенденцією даного процесу було зменшення різниці у показниках рівня зайнятості в таких основних видах діяльності, як розумова та фізична праця. Проте, як бачимо з таблиці 14, характерні загалом для 1960–80 рр. зміни у зайнятості населення торкалися головним чином українців. На російському населенні західноукраїнського регіону суттєво вони не відбилися.

У з'ясуванні особливостей трудової діяльності та соціального становища національної групи важливо знати галузеву структуру її населення. Участь росіян у галузевій структурі господарства регіону визначалась, з одного боку, рівнем розвитку даних галузей в областях, з другого ступенем залучення до них українців.

Відомо, що розподіл населення за галузями господарства залежить, в першу чергу, від рівня економічного розвитку регіону. Так, економіка західноукраїнських земель внаслідок їх напівколоніального минулого мала здебільшого аграрний характер. Більшість населення було зайняте у сільськогосподарському виробництві. Серед працюючих у промисловості (деревообробна,

18 ДАТО, ф.П-1, оп.1, спр.154, с.27.

19 Кучер В., Шаповал Ю. Такий знайомий почерк “радянизації” або як це робилося у Західній Україні // Віче. - 1993. - № 6. - С. 115-126.

20 Заславський В. Націоналізм і перехід до демократії в посткомуністичних суспільствах. - С. 114-115.

харчова, легка), ремісництві і на транспорті чисельно переважали неукраїнці, що серед іншого було зумовлено реакційною національною політикою польського уряду, який рішуче обмежував прийом робітників польської національності на роботу в державні промислові підприємства²¹. Як наслідок індустріалізації та урбанізації у післявоєнний період виникає цілий ряд нових галузей промислового виробництва. Іноді це йшло шляхом переведення відповідних заводів з Росії разом із робітниками та інженерно-технічним персоналом*. Тому, зрозуміло, що помітне місце у них надалі належало росіянам. Приміром, на Львівщині у кінці 1980-х рр. більше 50 % усього зайнятого російського населення було представлено працівниками промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, що, однак, було менше від загальнореспубліканського показника (54,1 %) ²². І все ж, динаміка галузевої структури російського населення краю попри загальні тенденції у західних областях мала свої певні особливості.

Соціально-економічний розвиток західноукраїнського регіону, як і України в цілому, в післявоєнний період мав стійку тенденцію до поступового скорочення зайнятих у сфері матеріального виробництва. На відміну від українців, серед яких цей процес проходив в основному за рахунок зниження відносної чисельності працюючих у сільському господарстві, а в сфері індустріальних галузей їх кількість продовжувала зростати, у росіян зниження працюючих в індустріальних галузях обумовлено “переходом” їх у галузі нематеріального виробництва. Порівняно з 1979р. серед зайнятого російського населення Львівської області чисельність працівників освіти, культури, науки, соціального забезпечення та охорони здоров'я збільшилась у 1989 р., відповідно, з 22,0% до 24,6 %²³.

21 Макачук С.А. Населення Західної України за переписом 1931 року //

Вісн. Львів. у-ту. Серія істор., - Львів, 1993. - Вип. 29. - С. 58-59.

* Показовий в цьому плані, передусім, Львів. Майже усі його великі заводи у 1940-50рр. переведено з Росії. Наприклад, завод «ЛОРТА» — з Іжевська, завод телеграфної апаратури — з Саратова, «Іскра» — з Саранська, а «Львівприлад» і ЛАЗ — з Горького

22 Русские: Этносоциологические очерки. - С. 96-97.

23 Национальный состав населения Львовской области /по данным Всесоюзной переписи населения на 17 января 1979 г. /.- Львов, 1981.- С.86 ; Національний склад населення Львівської області за даними Всесоюзного перепису населення на 12 січня 1989 р. /.- Львів, 1991. - С. 88.

Такий помітний ухил у бік невиробничих галузей, зрозуміло, позначався на способі життя та соціальному становищі російського населення в регіоні.

Помітними є відмінності у становищі росіян на рівні соціально-професійних груп, диференціація яких визначається характером праці та соціально-виробничими функціями людей (табл. 15-а, б).

Таблиця 15-а *Розподіл росіян та українців з вищою та середньою спеціальною освітою за заняттями у Львівській області.*

	росіяни		українці	
	1970	1989	1970	1989
	абсолютні дані (в тис.чол.)			
Всіх зайнятих	107917	106122	996868	1235703
	в % до всіх зайнятих			
	100	100	100	100
Керівн. органів держ.				
упр. та їх підрозділів	0,1	0,2	0,1	0,1
Керівн.та інстр.парторг.	0,3	0,5	0,1	0,2
Керівн.підприєм.та орган.	2,8	3,0	0,8	1,6
Інж.-технічні спеціалісти	15,5	18,7	4,4	8,2
Медичні працівники	5,1	4,7	2,1	3,0
Наукові працівники,викладачі, вихователі	6,3	8,1	3,7	5,4
Працівники літератури і друку	0,2	0,2	0,06	0,1
Культурно-освітні працівники	0,8	1,1	0,8	0,7
Юридичний персонал	0,2	0,3	0,06	0,1
Працівники торгівлі, гром.харч.,заготівель,постач.	1,8	1,5	1,0	1,2
Працівники планування та обліку	7,6	5,8	3,5	4,5
Працівники канцелярії та діловодства	1,9	1,9	0,6	0,9

Таблиця 15-б Розподіл росіян та українців з вищою та середньою спеціальною освітою за заняттями у Рівненській області.

	р о с і я н и		у к р а ї н ц і	
	1970	1989	1970	1989
Всіх зайнятих	в т.ч.м.Рівне			
абсолютні дані (в тис.чол.)	25339	29645	463503	519201
	в % до всіх зайнятих			
	100	100	100	100
Керівн. органів держ.				
упр. та їх підрозділів	0,3	48,5	0,3	0,2
Керівн.та інстр.парторг.	0,5	64,1	0,7	0,2
Керівн.підприєм.та орган.	2,2	56,0	2,7	0,7
Інж.-технічні спеціалісти	10,8	67,4	15,6	2,5
Медичні працівники	4,0	48,7	4,0	1,6
Наукові працівники,викладачі, вихователі	6,0	83,4	7,5	3,3
Працівники літератури і друку	0,07		0,05	0,03
Культурно-освітні працівники	1,0		1,0	0,9
Юридичний персонал	0,3		0,2	0,05
Працівники торгівлі, гром.харч.,заготівель,постач.	2,3	50,9	1,5	3,9
Працівники планування та обліку	8,7	54,6	6,3	3,3
Працівники канцелярії та діловодства	2,4	66,4	2,2	0,5

Складено : ЦДАВО України, ф.Р-582, оп.20, спр.771, с.27-49 ; Там же спр.775, с.19-41 ; ДАРО, ф.Р-454 оп.14, спр.91, с.11-30 Національний склад населення Львівської області /па даними перепису населення на 12 січня 1989 р./.- Львів, 1991.-С.92-93, а також за даними Управління статистики Рівненської області.

Практично у всіх категоріях працівників з вищою і середньою спеціальною освітою відсоток росіян, що припадав на працівників вищої ланки та на престижніші посади був вищим. Це особливо помітно серед тих соціально-професійних груп, за темпами зростання яких вони поступалися українцям. Наприклад, більше половини росіян Львівської і Рівненської областей, зайнятих переважно розумовою працею у сфері торгівлі, громадського харчування, заготівель, постачання і збуту, працювали директорами та іншими керівниками відповідних організацій та їх підрозділів. Майже третина працівників планування та обліку російської національності припадає на начальників планових, фінансових, статистичних та планово-економічних відділів, контролерів і ревізорів. Фактично кожен п'ятий росіянин у Львівській області, і кожен четвертий, зайнятий у сфері діловодства у Рівненській області, - начальники відділів кадрів, завідувачі загальними відділами і канцеляріями.

Що стосується ряду, відносно закритих сфер зайнятості, і традиційних для росіян сфер, як, скажімо, військова служба, КДБ, то перевага в них росіян протягом всього часу, здається, була непорушною. Так, офіцерський корпус військових частин, розміщених у галицьких і волинських областях, у більшості складався з росіян. Їх питома вага серед старших офіцерів та генералітету приблизно у два-три рази перевищувала українців, а представництво у вищих ланках військового управління було ще вищим. Про це говорять відповідні статистичні дані Прикарпатського військового округу (табл. 16). Наведені дані відображають становище, яке існувало станом на 1989 р., але немає підстав думати, що в попередні роки воно було менш сприятливим для росіян.

Таблиця 16 *Національний склад офіцерських кадрів, розміщених на території західних областей ПрикВО станом на 31.12.1989 р.**

	Всього абс.дані	Всього %	росіяни	українці	інші
	16668	100	58	32	9
в т.ч.					
генерали	42	100	72	19	9
ст.офіцери	7695	100	59	35	6
мол.офіцери	8931	100	59	30	11
ком.дивізій	86	100	82	9	9
ком.бригад	17	100	65	29	6
ком.полків	11	100	69	20	11

* Дані управління кадрів ПрикВО.

Спостерігалася стійка тенденція до збільшення чисельності росіян у системі партійно-державного управління, де вони займали соціально висунуті, престижні посади, що гарантували не лише високу зарплатню, але й значний обсяг владних повноважень, широкі привілеї. З огляду на невисоку загальну питому вагу росіян серед усього населення областей, їх питома вага серед усіх працівників цієї категорії була невеликою і мала тенденцію до поступового зниження. Однак відносний відсоток росіян у “керівництві”, особливо по трьох перших позиціях (див.таблицю 15), наприклад, у Рівненській області, перевищував пропорції росіян серед населення області.

В якійсь мірі соціальний статус росіян та рівень їх соціального становища був ніби наслідком помітно більшої їх приналежності до комуністичної партії. Питома вага комуністів серед російського населення працездатного і старше працездатного віку в усіх адміністративних одиницях його розселення, порівняно з іншими національностями, була однією з найбільших. Це добре бачимо на прикладі Львівської області (табл. 17).

Таблиця 17 Чисельність комуністів та рівень партійності окремих національностей Львівської області на 1.01.1979 р.

Райони	українці		росіяни		поляки		євреї		білоруси	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Бродівський	1676	4	255	11	-	-	-	-	-	-
Буський	1691	5	121	26	-	-	-	-	-	-
Городоцький	1282	3	122	7	15	3	-	-	-	-
Дрогобицький	1453	3	106	46	18	3	-	-	-	-
/сілівський/					-	-	-	-	-	-
Жидачівський	2047	3	231	27	-	-	-	-	-	-
Золочівський	2197	4	268	25	-	-	-	-	-	-
К-Буський	1632	4	219	18	-	-	-	-	-	-
Мостиський	1412	3	123	29	-	-	-	-	-	-
Жовківський	2362	3	324	18	-	-	-	-	-	-
Миколаївський	1878	4	422	21	-	-	-	-	-	-
Перемишлянський	1494	4	92	28	-	-	-	-	-	-
Пустомитівський	1808	3	216	20	-	-	-	-	-	-
Радехівський	1850	5	100	20	-	-	-	-	-	-
Сколівський	1182	3	82	15	-	-	-	-	-	-
Сокальський	1993	3	314	19	-	-	-	-	-	-
Ст. Самбірський	1956	3	119	20	-	-	-	-	-	-
Стрийський /сіл./	1250	3	88	30	-	-	-	-	-	-
Турківський	1586	4	47	26	-	-	-	-	-	-
Яворівський										
Львів міськрада	29079	6	17872	19	527	5	2505	17	925	19
Борисл.міськрада	1933	8	413	21	53	9	30	14	-	-
Дрогобич	4382	9	1788	27	63	9	134	31	104	28
Самбір /+район/	2618	13	499	21	46	18	47	32	27	16
Стрий	2360	8	1100	15	43	9	61	20	52	15
Червоноград	2610	7	1149	15	16	7	-	-	93	14

Складено: Национальный состав населения Львовской области /по данным Всесоюзной переписи населения на 17 янв. 1979 г. /.- Львов, 1981. - С. 15 - 18; ДАЛО, ф.П-3, оп.40, спр.137, с. 28

До табл.17:

Умовні позначення : 1 - чисельність комуністів /абсолютн./
2 - індекс партійності, розраховувався за формулою :

$$\text{індекс} = \frac{\text{частка комуністів певн. націон.}}{\text{част. насел., окрім молод працезд.}} \times 100.$$

віку певної національності

Для ілюстрації рівня партійності автор використав умовний показник — «індекс партійності» (відношення частки комуністів до частки населення від 18 років і старших відповідної національності), чим вищий індекс, тим значиміше представництво комуністів у відповідній групі.

Звертає на себе увагу широкий діапазон варіації індексів партійності російського населення на відміну від українців чи поляків. Особливо високий рівень партійності росіян у районах з великою питомою вагою сільського населення і небагатолюдними райцентрами, де не було російських шкіл та військових частин. Він подекуди перевищував аналогічний рівень у великих містах, і знаходився в обернено-пропорційному відношенні до чисельності всього російського населення. У значній мірі на такий стан впливав віковий склад російської громади районних адміністративних одиниць, де приблизно з другої половини 1970-х рр. стали переважати особи пенсійного віку, не так давно ще “номенклатура” райкомів, що переросла у “ветеранів війни та праці”. З того ж часу починається помітний процес поступового вирівнювання соціального становища між росіянами та українцями в сільських районах. Це частково бачимо на прикладі м.Рівне (табл. 15), де більша половина росіян у “престижних” соціально-професійних групах була сконцентрована в обласному центрі. Проте, і в селах Волині та Галичини, де проживають нечисленні росіяни, спостерігаємо деяку специфіку їх професійній зайнятості. Росіяни обіймали такі колгоспні посади, як зав.током, головний комірник, головний пасічник, спеціалісти, як, наприклад, у с. Ясенів Львівської області (Кігула В.П., 22 роки, с.Ясенів), які майже всі відносились до людей, забезпечених краще, ніж більшість сільського населення.

Таким чином, соціальна структура російської національної групи у західних областях України за радянського часу зазнала певних змін. Однак, у цілому, майже протягом 50-річного періоду ці зміни були незначними.

§2 СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ І ФАКТОРИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Разом із специфікою трудової зайнятості в числі факторів, що мали серйозний вплив на соціальне становище росіян у регіоні була їх соціальна мобільність. Через фактор соціальної мобільності головним чином детермінуються усі зміни, пов'язані із зростанням статусної позиції конкретного індивіда.

Розрізняють вертикальну і горизонтальну соціальну мобільність. До горизонтальної мобільності зараховують процеси переміщення у географічному просторі, процеси переходу із групи в групу без зміни соціального статусу²⁴. Вище вже вказувалось, що міграція російського населення головним чином була спрямована до великих міст і обласних центрів краю, при чому місцями виходу багатьох росіян нерідко була сільська місцевість. Перехід у міста переважно сприяв покращенню соціального становища переселенців. Вважають, що місце проживання (місто-село) виступає як один із факторів соціальної нерівності, оскільки змінюються умови проживання людини²⁵. Міграційні переміщення росіян, що зумовлювали також і зміну соціального статусу, як звичайно, у бік його підвищення, були особливо поширеними у перші післявоєнні роки - у період найбільшої хвилі міграції російського населення. На запитання про вид трудової діяльності до переселення у західні області України, 19 % респондентів російської національності задекларували себе як робітники, 31,2 % працювали

²⁴ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. - М., 1969. С. 204.

²⁵ Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура // Социол. исследования. - 1992. - № 7. - С. 62-72, а також Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955 рр.) // Укр. істор. журнал. - 1994. - № 1. - С. 61-72.

у селі, і віднесли себе до категорії колгоспників і 29,8 % були службовцями, з яких 18,8 % належало до радянської, партійної і господарської номенклатури. У перші ж роки після переїзду на постійне проживання у західноукраїнські області співвідношення у згаданих категоріях населення серед опитаних респондентів мало дещо інший вигляд. Зокрема, чисельність колгоспників зменшилась у вісім разів (3,9 %), майже вдвічі збільшилась кількість робітників (36,6 %), а число осіб, які задекларували себе службовцями склало 57,2 %, тобто зросло майже вдвічі, в тому числі керівників – майже у 1,5 раза (25,6 %).

Можна, отже констатувати, по-перше, значний рівень соціальної мобільності серед росіян краю, принаймні у початковий період заселення, по-друге, широке поєднання горизонтальної мобільності з вертикальною або соціально-професійною мобільністю. До останньої, як звичайно, відносять процеси, які “пов’язують з переходом вгору чи вниз по сходах ієрархізованої диференціації”²⁶. За радянського часу з соціально-професійною мобільністю узгоджувався персональний поступ людини в трудовій діяльності і визначалося її місце в системі соціально-виробничих функцій. За влучним висловом російського соціолога В.Б. Пастухова “як той же капітал”²⁷ сприймалися у радянському суспільстві престижна робота і відповідальна посада.

Матеріали дослідження дозволяють простежити соціальну мобільність росіян протягом їх власного професійного шляху.

Із тих, хто починав свій трудовий шлях працівником некваліфікованої праці (1 СПГ), 40,7 % респондентів залишились у цій групі, 18,5 % цих людей перейшли у наступну, 2 СПГ, а 22,2% стали висококваліфікованими спеціалістами (5 СПГ). Подібне співвідношення склалося також у 2 СПГ. Серед росіян, які почали трудову діяльність з праці на некваліфікованих роботах, сьогодні близько половини вже пенсіонери.

²⁶ Щепанський Я. Елементарные понятия социологии. - С. 204.

²⁷ Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии : “новые русские” // Полит. исслед. - 1993. - № 2. - С. 49.

Найменша соціальна мобільність, згідно опитування, спостерігалася серед працівників, які належали до четвертої і п'ятої соціально-професійних груп. Відповідно, понад 67 % та 79 % з них від початку трудової діяльності залишились у своїй СПГ. Одночасно ми бачимо повсюдне підвищення їх кваліфікаційного рівня. Наприклад, програміст - старший програміст, інженер - провідний інженер і т.ін. Особливо високою була вертикальна мобільність серед росіян краю у службовців з середньою освітою (3 СПГ). На час опитування понад 34 % з них поповнили групу висококваліфікованих спеціалістів (5 СПГ) і тільки 9,3 % перейшли у наступну, 4 СПГ, а отже, працювали на посадах, що вимагали середньої спеціальної освіти.

Зрозуміло, що соціальні орієнтації російського населення регіону визначались багатьма факторами : кон'юктурою на ринку праці, співвідношенням попиту і пропозицій на ті чи інші професії та заняття і т.ін., а також, не в останню чергу, очевидно, і ширшими можливостями праці в певних галузях і професіях. Відповідно це впливало на професійні орієнтації росіян, і в якійсь мірі відображалось на виборі професії. А втім, професійне самовизначення людини залежить від внутрішнього вибору та від дії різних факторів²⁸.

У таблиці 18 подано ранжований ряд факторів, які для наших респондентів мали найбільший вплив у виборі професії. Вони досить чітко поділяються на три групи. Найбільш сильними факторами виступають : інтерес до даної сфери діяльності, випадковий збіг обставин, в однаковій мірі порада батьків та професія як умова життєвого успіху. Як бачимо, набір за значимістю досить строкатий і навіть суперечливий. Відповідно, чіткої детермінації професійного самовизначення для росіян регіону не виявлено. Такий висновок, попри певні особливості, загалом прийнятний також і стосовно "російських" соціально-професійних груп. Однак, як бачимо, серед них існують відмінності у пріоритетності окремих факторів. Наприклад,

28 Молодеж України : оживлення, орієнтації, поведінка. — К., 1993. - С. 84-85.

“випадок” не мав суттєвого значення у професійному самовизначенні для працівників силових структур. Ці групи більшою мірою, ніж представники інших груп, пов’язували свій життєвий успіх з професійним вибором. Характерно, що до важливих умов професійного вибору вони відносять знання про пільги від професії. Згаданий фактор у цій СПГ займає другу рангову позицію.

Таблиця 18 Професійне самовизначення росіян регіону. %, ранги.

№ п/п	Основні фактори	%тих,хто відповів	ранг	р а н г з а С П Г *							
				1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Інтерес до даної сфери діяльності	12,47	1	3	1	1	2	1	2	1	1
2.	Випадковий збіг обставин	12,22	2	2	2	3	5	5	5	4	4
3.	Професія як умова життєвого успіху	11,81	3	1	5	4	3	3	3	2	2
4.	Порада батьків	11,81	3	4	4	5	4	4	3	6	6
5.	Знайомство з людьми даної професії	11,73	4	6	3	2	6	2	1	3	3
6.	Порада друзів, учителів	11,40	5	5	6	6	1	7	4	5	6
7.	Знання про пільги від професії	11,37	6	7	7	5	8	8	6	2	5
8.	Традиції в сім’ї	11,36	7	6	6	6	7	5	6	4	4

* Ранжований ряд основних факторів за СПГ подається згідно порядкового номера.

Отже, можна припустити, що при загалом значному рівні випадковості у професійному самовизначенні російського населення краю, стосовно службовців та інтелігенції помітна тенденція до свідомого професійного вибору, насамперед під впливом інтересу до даної сфери діяльності, а також матеріальних стимулів.

Вплив такого фактора як сім'я на професійне самовизначення респондентів, як бачимо, не на першому місці. Однак, на нашу думку, у багатьох відношеннях цей фактор має вирішальне значення. Вплив батьків на професійне самовизначення своїх дітей здійснюється по кількох напрямках. Від батьків, по-перше залежать об'єктивні умови інтелектуального розвитку дитини і рівень накопичених знань, якими володіє дитина в часі, що передує вибору професії і свого життєвого шляху. По-друге, у сім'ї закладаються не лише інтелектуальні і пізнавальні потенції особистості; другий напрямок її впливу - це формування певних потреб ціннісних орієнтацій особистості, на основі яких складається профорієнтація²⁹. І, звичайно, батьки в залежності від свого соціального статусу володіють відповідними можливостями допомогти в реалізації професійного вибору.

Простежимо залежність формування соціально-професійного статусу росіян від соціального становища батьків на прикладі трьох поколінь російського населення краю: респондентів, опитаних в ході етносоціологічного дослідження, їх батьків (дідів) та дітей (онуків). В часі це охоплює практично весь післявоєнний період.

З наведених нижче даних про основні джерела рекрутування соціально-професійних груп простежується певний взаємозв'язок між соціально-професійною належністю батьків опитаного та його власним статусом, і відповідно, статусом його дітей.

Розглянемо їх за поколіннями. У першому поколінні цей взаємозв'язок досить чітко вимальовується передусім серед робітників, особливо некваліфікованих (СПГ-1). Хоча спостерігаємо значний рівень самовідтворюваності у другому поколінні як 1-шої, так і 2-гої СПГ. Понад 70 % респондентів складають люди старші 50-ти років. Їх соціально-професійне визначення припадало загалом на 40-50-ті роки. Значний рівень

²⁹ Молодеж України: очікування, орієнтації, поведінка. - С. 84-85.

самовідтворюваності у другому поколінні характерний для висококваліфікованих спеціалістів (СПГ-5), чого як видно, не можна сказати про службовців без спеціальної освіти (СПГ-3).

П е р ш е п о к о л і н н я : *

СПГ респондента	СПГ батьків (дітів)
1. Працівник некваліфікованої, переважно фізичної праці.	Колгоспники та робітники некваліфікованої праці (77,7 %), кваліфіковані робітники (11,1 %).
2. Працівники кваліфікованої, переважно фізичної праці.	Робітники : кваліфіковані (28 %), некваліфіковані (26 %), спеціалісти з вищою освітою (20 %).
3. Працівники нефізичної праці без спеціальної освіти.	Кваліфіковані та некваліфіковані робітники (по 15 %) ; службовці з вищою освітою, “управлінці” та військові (по 20 %).
4. Працівники кваліфікованої, переважно розумової праці на посадах, що вимагають середньої спеціальної освіти.	Некваліфіковані робітники та службовці з вищою освітою (по 19 %), кваліфіковані робітники та службовці без спеціальної освіти (по 14 %).
5. Працівники висококваліфікованої розумової праці на посадах, що вимагають вищої освіти.	Службовці з вищою освітою (32 %), військові (24 %), некваліфіковані робітники (12 %).
6. Працівники управлінської праці	Некваліфіковані та кваліфіковані робітники (відповідно, 25 % і 13 %) ; службовці з вищою освітою та “управлінці” (відповідно, 20 % і 26 %).
7. Військовослужбовці і співробітники міліції.	Некваліфіковані робітники (43 %), військові (21 %), службовці з вищою освітою (21 %).

* Якщо СПГ батька чи матері респондента не співпадала, то до уваги бралася СПГ з більш високою освітою.

Якщо розглядати можливості переходу від однієї соціально-професійної групи в іншу, враховуючи при цьому становище цих груп на соціальній драбині, то найбільш показовим є перехід від групи мало- і некваліфікованої фізичної праці (СПГ-1) у групу інтелігенції вищої ланки (СПГ-5). Як бачимо, СПГ-1 “дідів” - вагоме джерело рекрутування висококваліфікованої інтелігенції (СПГ-5), “управлінців” та, особливо, військових (СПГ-7). Загалом у цьому відношенні немає суттєвої різниці між російським та українським населенням краю. Суттєві відмінності вимальовуються лише у поколіннях. Серед місцевих українців значного рівня соціальна мобільність набула лише, починаючи з “дітей (онуків)”, а отже її початок припадає приблизно на 60-ті роки і відстає від “російської” на півтора десятиріччя.

Отже, порівняно з батьками (дідами), половина і більше опитаних росіян, починаючи від СПГ-2 і закінчуючи “управлінцями”, підвищила свій соціальний статус. Це є свідченням значного рівня соціальної мобільності російського населення у галицьких та волинських областях, та, звичайно наявності для цього сприятливих умов.

Тенденції пізніших десятиріч у міжпоколінних соціальних переміщеннях досить показові на прикладі представників молодшого покоління - “дітей (онуків)”. Найсуттєвіші відмінності у реалізації соціальних запитів “дідів” та “онуків” полягають у звуженні для останніх діапазону джерел рекрутування окремих СПГ. Зокрема, це стосується усіх службовців. А щодо респондентів робітничих професій, то, як звичайно, їхні діти переважно “піднімаються” лише до наступної групи. В цілому ж, у третьому поколінні росіян краю чітко помітна тенденція до самовідтворюваності, з одного боку, службовців, із другого - робітників.

Д р у г е п о к о л і н н я : *

СПГ респондента	СПГ дітей (онуків)
1. Працівник некваліфікованої, переважно фізичної праці.	Некваліфіковані та кваліфіковані робітники (відповідно 6 % і 20 %), працівники нефізичної праці без спеціальної освіти (25 %)
2. Працівники кваліфікованої, переважно фізичної праці.	Кваліфіковані робітники (14 %), службовці з вищою (12 %) та середньою спеціальною освітою (8 %).
3. Працівники нефізичної праці без спеціальної освіти.	Кваліфіковані робітники (10 %), службовці без спеціальної освіти (20 %), середньою спеціальною та вищою освітою (по 5 %).
4. Працівники кваліфікованої, переважно розумової праці на посадах, що вимагають середньої спеціальної освіти.	Службовці : без спеціальної освіти (7 %), з середньою спеціальною (8 %) та вищою освітою (16 %), учні (22 %).
5. Працівники висококваліфікованої розумової праці на посадах, що вимагають вищої освіти.	Службовці з вищою освітою (20 %), військові (9 %), учні (22 %).
6. Працівники управлінської праці	Перші три групи відсутні. Службовці з середньою спеціальною (9 %) та вищою (33 %) освітою, військові (13 %).
7. Військовослужбовці і співробітники міліції.	Перші три групи відсутні. військові (21 %), службовці з вищою освітою (33 %), старші).
8. Учні (у віці від 16 років і старші).	Службовці : з середньою спеціальною (29 %) та вищою (15 %) освітою.

* у сім'ях, в яких двоє і більше дітей, СПГ яких не співпадають, до уваги бралася СПГ однієї з більш високою освітою.

Підсумовуючи, зазначимо, що питання про вплив сім'ї на професійне самовизначення росіян у регіоні в різних поколіннях виявляло себе неоднозначно : при суттєвих відмінностях між поколіннями “дідів” та “онуків”, як нам здається, в тому числі пов'язаних зі зміною відвертих пріоритетів у кадровій політиці держави, скоріше можемо говорити лише про діапазон соціально-професійних груп, у які ймовірно потрапляє молодше покоління в залежності від соціального становища старшого. Звертає на себе увагу факт відсутності професійних традицій у сім'ях росіян краю. Значення фактору сімейних традицій у професійному самовизначенні оцінюється загалом останньою ранговою позицією. Практично у всіх СПГ згаданий фактор не мав майже ніякого впливу на вибір професії. І навіть такої, здавалося б, традиційної для росіянина професії як військовий. Отож, говорити про традицію пріоритетних професій, яку, як відомо, відносять до категорії стійких етнічних ознак, по відношенню до російського населення західноукраїнських областей не доводиться.

Інтерес до своєї професії як умови професійного вибору відповідно позначається і на ставленні росіян до своєї роботи. Згідно з матеріалами етносоціологічного дослідження, цікаву роботу як одну із життєвих цінностей найвищим балом оцінили понад 40 % опитаних. Передусім це висококваліфіковані спеціалісти (СПГ-5), робітники (СПГ-2) та представники управлінської праці (СПГ-6). У житті російського населення краю, зайнятого некваліфікованою фізичною працею (СПГ-1), розумовою працею середньої кваліфікації (СПГ-4) та військових (СПГ-7), робота як життєва вартість не набула великого значення.

Одним із критеріїв, що впливає на соціальну мобільність росіян, а також характеризує стан трудової адаптації є рівень задоволеності роботою. Аналіз відповідей на питання : “Повторили би Ви вибір професії ?” вказує на досить високу задоволеність росіян своєю роботою. Близько 70 % респондентів на це питання відповіли ствердно. Структура відповідей за соціально-професійними групами почасти нагадує позицію членів кожної з них щодо їх ставлення до роботи як до життєвої

цінності : серед кваліфікованих службовців та інтелігенції найбільше тих, хто не помилився у виборі професії, і хто задоволений роботою.

Не мають суттєвих відмінностей оцінки росіян різного соціального становища окремих сторін трудової діяльності, зрештою, як і оцінки цього явища представниками корінної національності. Більшість з опитаних позитивно оцінює такі з наведених соціальних показників як зміст праці, її самостійність та різноманітність, і що особливо важливо, переважна більшість з опитаних задоволені від можливостей своєї роботи в плані зростання кваліфікації та просування. Дана сторона трудової діяльності серед російського населення іншоетнічних регіонів в останні роки, згідно з дослідженнями російських етносоціологів, викликає найбільше негативних оцінок³⁰. Як видно з їх висновків, саме задоволеність працею і можливостями соціального просування в поліетнічному середовищі найбільш тісно корелюють з міжгруповими установками³¹. І тому не є несподіваним той факт, що близько 80 % наших респодентів у трудовому колективі задоволені своїми відносинами з керівництвом, і особливо, з товаришами по роботі.

Отож, із наведених даних і міркувань щодо особливостей соціальних процесів серед російського населення краю впливають такі висновки. По- перше, необхідно констатувати високий рівень трудової адаптації росіян у регіоні. По-друге, відмітити позитивні установки представників російської національної групи на міжнаціональні ділові контакти у виробничій сфері. І по-третє, зазначити, що російське населення краю мало значні можливості для соціальної мобільності. Разом з тим, суб'єктивний фактор соціальної мобільності у росіян виступає слабо. Це якоюсь мірою пояснює висновок про відносно стабільність соціальної структури російської національної групи західноукраїнських областей.

³⁰ Русские: Этносоциологические очерки. - С.134.

³¹ Дробижева Л.М. Русские в новых государствах // Россия сегодня : трудные поиски свободы. - М., 1993. - С. 103-105.

ВИСНОВКИ

Наведені у монографії фактологічні матеріали і аргументи дають підставу зробити деякі важливі узагальнення про формування, розселення, соціальну адаптацію, демографічний рух та етнічний розвиток російського населення в західних областях України в період після їх звільнення від німецько-фашистської окупації і до наших днів.

Насамперед доводиться констатувати, що основна маса російських мігрантів у галицькі і західноволинські області прибувала з волі уряду СРСР, який засобом демографічної політики прагнув прискорити політичну, економічну і культурну інтеграцію новоприєднаного краю у загальнорадянський простір. Російські мігранти прибували в числі загального переміщення населення з території Радянського Союзу в межах до 1939 року. Найбільшою серед новоприбулих росіян у західні області була частка з Російської Федерації. Вона становила близько половини мігрантів. Друга половина прибулих походила із східних областей України та інших республік. 1945-1950 рр. міграція носила форсований характер. На прикладі Львівської області видно, що в 1945 р. число прибулих в область росіян було у сім разів більшим, ніж у 1944-му, а в 1946-му - більш, ніж у 10 разів. Керована урядом міграція направлялася головним чином до Львова (близько 20%), в інші обласні центри, а також у районні центри, де була найбільша потреба у формуванні силових органів влади, партійних комітетів, обласних, міських і районних адміністративних установ і організацій.

Міграції вихідців із східних областей України і Союзу в західноукраїнські міста сприяли такі політичні обставини, як втеча великої кількості української національно свідомої інтелігенції на Захід перед небезпекою радянських репресій та переселення поляків у Польщу. Внаслідок цих причин в містах штучно було створено значну кількість вільного житлового фонду, який вичерпався до початку 1950-х рр.

Нова активізація керованого переселення росіян у західні області відбувалася у другій половині 1950-х - початку 60-х рр. Вона була пов'язана з масштабним промисловим будівництвом, що форсовано здійснювалося з метою освоєння природних багатств краю: вугілля Львівсько-Волинського басейну, роздольської сірки, покладів калуських калійних солей, долинського нафтового родовища та будівництвом теплових електростанцій в Добротворі та Бурштині. Міграції цієї хвили впливали на збільшення частки росіян поза обласними центрами. Скоро, однак адміністративне укрупнення районів позбавило багатьох росіян управлінської роботи у невеликих містечках, що були райцентрами і перестали такими бути, як наприклад, Бориня, Глиняни, Куликів, Краковець, Лопатин, Мегерів, Меденичі, Підбуж, Підкамінь і т.д. Обласні центри і більші міста залишалися і надалі головним місцем розселення росіян.

Серед інших причин механічного переміщення росіян в західні області слід відзначити міжособисті зв'язки (одруження російських військовослужбовців з місцевими дівчатами, одруження українців, які виїздили на роботу в Росію, через інші родинні зв'язки), направлення росіян на роботу в українські західні області після закінчення навчальних закладів, за власною мотивацією, що викликалося потребою житла, зміни клімату, більших заробітків, вищого суспільного становища і т.ін.

У наступні десятиріччя формування і зростання російської національної групи в галицьких і волинських областях за рахунок механічного руху практично припинилося. Більше того, в окремі періоди в ряді областей і навіть міст (Тернопіль) міграції російського населення краю мали негативне сальдо. У 1960-ті рр. зростання чисельності росіян в досліджувальних областях становило близько 35 тис. чол., але це відбувалося переважно за рахунок природного руху. Тенденція приросту росіян головним чином за рахунок природного руху (на 94,2%) була властивою для регіону також протягом всього тридцятиріччя між переписами 1959-1989 років. Проте природній приріст серед російського населення краю за тридцятиріччя був приблизно вдвічі меншим від загальноукраїнського і складав 7,7%. Через це при

абсолютному збільшенні росіян їх відносна частка зменшувалася. Наприклад, у Львівській області в 1959 р. проживало 181,1 тис. росіян, що становило 8,6% загальної чисельності всього населення; у 1989 р. російська громада області нараховувала 195,1 тис. чоловік, але їх відносна частка впала до 7,2%.

Була низка об'єктивних причин етносоціального характеру, що зумовлювала нижчий природний приріст росіян в порівнянні з українцями. До певної міри штучний цілеспрямований характер поселення росіян у волинських і галицьких областях у другій половині 40-х та 50-х рр. зумовлював деформовану статеву структуру російської громади при значному переважанні в ній чоловіків над жінками. Це вело до значної частки змішаних у національному відношенні шлюбів росіян, зокрема чоловіків з жінками-неросіянками. В 1970 р. у Львові, наприклад, 56% росіян одружилися з жінками інших національностей; у 1989 р. у Рівненській області сім'ї росіян з неросіянами становили 33,7%. Оскільки радянське законодавство при визначенні національності дітей надавало перевагу національності матері, створювалась об'єктивна причина, що гальмувала природне відтворення російської національності. Вона особливо спрацювала в сільській місцевості. В містах же, де існувало компактне проживання російських груп, соціально-професійна структура яких майже у кожному випадку була більш престижною, ніж усього населення, пріоритетне визначення національності дітей за національністю матері паралізувалось вищим соціальним статусом міських росіян та їх ідеологічно-моральним протегуванням з боку Комуністичної партії та радянської влади. Проте у містах вступали в силу інші негативно діючі на народжуваність росіян чинники етнічно-соціального характеру. Це відносно старший вік вступу в подружнє життя та значно вищий процент розлучень. У Львівській області на кожну 1000 чоловік відповідної статі розлучалось 64 росіяни і 166 росіянок, тоді, як в українців, - відповідно, 26 мужчин і 46 жінок. Так само і в інших областях показники розлучень у росіян були щонайменше удвічі вищими, ніж в українців. Це, в свою чергу вело до зменшення розміру російських сімей з 3,3 у 1970 р. до 2,9

чол. у 1989 р. при цих же показниках українців 3,6 та 3,8. Так само нема серед сімей росіян багатодітних (з 4-ма і більшою кількістю дітей). У 1989 році у Волинській області в росіян їх було всього 0,9%, тоді, як серед українських родин таких було 22,1%. Звичайно, що така ситуація впливала з рівня урбанізованості росіян, які станом на 1959р. на 89% проживали у містах, у тому числі, в обласних центрах - 50,7%, а в 1989р. - відповідно, на 94,9% та 60,4%.

Певні відмінності російської меншини в західних областях виявляли себе в їх соціальній мобільності, зокрема в активній горизонтальній рухливості з міста у село і, особливо з села у місто. А також у відносно слабшій вертикальній рухливості, що виявляла себе у зміні соціального статусу поколінь.

Надаючи політичної ваги міграції російського населення у західні області та його участі в системі партійного керівництва, державного управління, економічного і культурного життя. Комуністична партія і радянська влада забезпечували сприятливі умови для збереження росіянами провідних позицій у багатьох сферах суспільства. Це забезпечувалося посиленою увагою влади до організації російської школи в обласних центрах та інших більших містах, до створення переважно російською мовою інформаційного середовища вищої технічної і в значних масштабах гуманітарної освіти, різкого переважання російськомовного книжкового фонду у бібліотеках та на книжковому ринку, офіційною проповіддю провідної історичної місії російського народу в світовому прогресі на шляху до комунізму та багатьма іншими засобами. Росіянин був у таких спеціально-психологічних умовах, в яких не лише не відчував потреби знання української мови, але й чекав на кожному кроці знання російської мови від усієї оточуючої його неросійської людської маси.

Тотальна підтримка російщини йшла в парі з повною дискримінацією національних потреб представників інших національностей. Всі вони, за винятком невеликої частини поляків, були позбавлені будь-яких можливостей навчати своїх дітей на рідній мові, користуватися національними засобами

інформації, в тому числі виписувати білоруські, казахські, татарські чи інші газети. Фактично для цієї маси неукраїнського і неросійського населення, що з тих чи інших причин опинилася в західних областях, залишався один вибір ототожнення себе в мовному, освітньому, ідейно-політичному та іншому відношеннях з росіянами, які в західних областях суб’єктивно усвідомлювали себе не як національна меншина походженням з Росії, а як домінуюча нація “єдиного” Радянсько Союзу. В силу цього західноукраїнські білоруси, яких у 1970 р. числилось близько 33 тисяч, у значній мірі поляки (у тому ж році - 67377 чол.), євреї (близько 34 тис.), а також люди інших національностей стали творити у великій мірі штучно викликане джерело зростання російської національності через зміни етнічної свідомості в силу об’єктивних обставин.

Як відомо, у східних областях України мав місце інтенсивний процес переходу на російську мову навіть українського населення. І сумнівно, чи він зупинений вже в умовах незалежної України. У західних областях також мав місце процес переходу українців на російську мову і зміни ними національної самосвідомості з української на “загальнорадянську”, по суті російську, але він охоплював переважно прибулих у процесі повоєнної міграції українців зі східних областей. У той же час у західних областях, особливо в сільській місцевості, під впливом українського етнокультурного середовища, росіяни підпадали українській етнічній асиміляції. Залишаючись, як правило, за паспортом росіянами, вони проймалися регіональним патріотизмом, переходили на українську мову, прилучалися до українських свят і обрядів. У місцях компактного проживання, зокрема у великих містах, росіяни першими підтримували “радянські громадсько-політичні традиції” відзначення свят Великої Жовтневої соціалістичної революції, Першого Травня, дня народження В.Леніна та інших. У цих “нових” традиціях, до яких, зрозуміло, в обов’язковому порядку залучалися й українські маси, російський елемент у західних областях України об’єктивно знаходив форму захисту своєї відмінної від українців етнокультурної сутності. Однак при цьому він радикально

поривав з національною, власне етнокультурною традицією, і ступав на дорогу етнічної трансформації в напрямку до так званої радянської людини (“советіко”).

В роки незалежності України цей небезпечний для російської національної меншини процес почав усвідомлюватися західноукраїнською російською інтелігенцією і вона виступає тепер за творення таких організаційних, громадських і культурних форм роботи серед росіян, які забезпечували б тяглість національної етнокультурної традиції і співжиття з корінним українським населенням на засадах взаємної поваги, повного визнання громадянської рівності, здорового обміну історичними здобутками народної і професійної культури обох народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андреев Е.М., Добровольская В.М., Шабуров К.Ю.** Этническая дифференциация смертности // Социол.исслед. - 1992.- N7.- С.43-49.
2. **Анохин А.А., Шмелева М.Н.** Использование анкетно-статистических данных при этнографическом изучении города // Сов.этнография.- 1968.- N3.- С.16-26.
3. **Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М.** Русские в распадающемся Союзе / Отечест. история.- 1992.- N3.- С.3-15.
4. **Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В.С., Сусуколов А.А.** Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования.- М.: Наука, 1984.- 255с.
5. **Арутюнян Ю.В.** Симптомы исторической трансформации социально-политического сознания русских / Отечест. история.- 1994.- N3.- С.126-141.
6. **Арутюнян Ю.В., Сусуколов А.А.** Переписи населения СССР как источник количественного анализа этнокультурных процессов.// Сов. этнография.- 1983.- N5.- С.13-22.
7. **Бадалян Т.М.** Миграционная подвижность сельского населения Западной Сибири во второй половине 40-х-50-е годы // Демографическое развитие Сибири 30-80-е гг. (Исторический опыт и современные проблемы) / АН СССР, СО, Ин-т истории.- Новосибирск, 1991.- С.39-49.
8. **Балушок В.Г., Бондаренко Т.Б., Боряк О.О., Горленко В.Ф., Гребінь І.Ф., Конвак В.Д., Курочкин О.В., Ніколаєва Т.О., Пономарьов А.П., Сироткін В.М., Скрипник Г.А., Сніжкова І.А., Щербій Г.С.** Традиційно-побутова культура народів України: метод. рекомендації по збиранню польового етнографічного матеріалу з питань розвитку трудового життя, громадського та сімейного побуту, обрядовості / Упоряд. А.П. Пономарьов.- К.: Наук. думка, 1989.- 67с.
9. **Барсуков Н.А.** Обратная сторона “оттепели” (историко-документальный очерк) // Кентавр.- 1993.- N4.- С.129-143.
10. **Белоусова Е., Деденко Н.** Население Советской Украины // Экономика Советской Украины.- 1968.- N10.- С.79-84.

11. **Бернштам М.** Сколько осталось жить русскому народу? (Размышления американского демографа) // Москва.- 1990.- N5.- С.134-154.
12. **Бернштам Т.А.** Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX-XX вв.- Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1988.- 274 с.
13. **Бондарская Г.А.** Рождаемость в СССР: Этнодемогр. аспект.- М.:Статистика, 1977.- 127с.
14. **Борисов В.А.** Перспективы рождаемости.- М.: Статистика, 1976.- 248с.
15. **Боярский А.Я.** Курс демографии.- М.: Финансы и статистика,1985.- 391с.
16. **Бромлей Ю.В.** Очерки теории этноса.- М.:Наука, 1983.- 412с.
17. **Бромлей Ю.В., Подольный Р.** Человечество - это народы.-М.: Мысль, 1990.- 391с.
18. **Бромлей Ю.В.** Этнос и этнография. - М.: Наука, 1973.- 283с.
19. **Брук С.И.** Население мира: Этнодемогр. справ.- М.: Наука,1981. - 880с.
20. **Брук С.И.** Этнодемографические процессы в СССР. (По материалам переписи 1970 года) // Сов. этнография.- 1971.- N4.- С.8-30.
21. **Будина О.Р., Шмелева М.Н.** Город и народные традиции русских.- М.: Наука, 1989.- 256с.
22. **Бурлін В.Ф., Перковський А.Л.** Зміни в соціально-економічній структурі населення Української РСР (1959-1970)// Демограф. дослід.- 1975.- Вип.3.- С.17-26.
23. **Гарань О.В.** Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х-50-х роках.// Укр. істор. журн.- 1989.- N10.- С.58-63.
24. **Глуханова Г.А.** Соціально-демографічні аспекти урбанізації Української РСР // Демограф. дослід.- К.,1982.- Вип.6.- С.46-51.

25. **Гречихин В.Г.** Лекции по методике и технике социологических исследований.- М.: Изд-во МГУ, 1988.- 230с.
26. **Громыко М.М.** Традиционные нормы и формы общения русских крестьян XIX в.- М.: Наука, 1986.- 274с.
27. **Громов Г.Г.** Методика полевых этнодемографических исследований.- М.: Изд-во МГУ, 1967.- 119с.
28. **Губогло М.Н.** Современные этноязыковые процессы в СССР: Основные факторы и тенденции развития нац.- рус. двуязычия.- М.: Наука, 1984.- 288с.
29. **Давыдов А.А.** Репрезентативность выборки // Социол. исслед.- 1990.- №1.- С.115-121.
30. **Дашкевич Я.** Україна і національні меншості // Державність.-1990.- №3.- С.24-27.
31. Демографический энциклопедический словарь / Гл.ред. **Валентей Д.И.** - М.: Сов. энцикл., 1985.- 608с.
32. Демографическое развитие Украинской РСР: 1959-1970 гг. [**В.В.Стещенко, В.Ф.Бурлин, А.Л.Перковский и др.**].- К.: Наук.думка, 1977.- 221с.
33. Демографическое развитие Украинской ССР (1970-1979 гг.)/ [**В.С.Стещенко, В.П.Пискунов, Л.В.Чуйко и др.**] - К.: Наук.думка, 1987.- 254с.
34. **Дзюба І.** Інтернаціоналізм чи русифікація? - Мюнхен: Сучасність-1968.- 262с.
35. **Дробышева Л.М.** Русские в новых государствах // Россия сегодня: трудные поиски свободы.- М.,1993.
36. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори **Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас.**- К., 1993.- 800с.
37. Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні / За ред. **В.Б.Євтуха.**- К.: Фенікс, 1996.- 172с.

38. Етнографія України / За ред. **С.А. Макарчука**. - Львів:Світ, 1994.- 520с.
39. Этнодемографическая и языковая ситуация в столицах союзных республик СССР в конце 80-х - начале 90-х годов // *Отечест.история*.- 1993.- N1.- с.53-65.
40. **Євнуков В.В.** Ранние этапы формирования Смоленско-Полоцких кривичей / *Курский гос. пед. ин-т*.- М., 1990.- 262с.
41. **Євтух В.** До проблеми визначення поняття “етнічна меншина”// *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку*. - К.: Інтел, 1994.- С.14-30.
42. **Євтух В.Б.** Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції // *Філософ. і соціол. думка*.- 1994.- N1-2.- С.159-174.
43. **Євтух В.Б., Маркусь В., Трошинський В.** Феномен діаспори в дзеркалі науки // *Віче*.- 1993.- N11.- С.109-119.
44. **Євтух В.Б.** Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу // *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України*.- Львів, 1995.- С.84-96.
45. **Євтух В.Б.** Теорія соціології міжетнічних стосунків // *Філософ. і соціолог. думка*.- 1993.- N6.- С.166-170.
46. **Євтух В.Б.** Якою має бути етнополітика Української держави// *Віче*.- 1992.- N8.- С.112-126.
47. **Євтух В.Б.** Українська етнічність в Канаді: можливості реальностей// *Всесвіт*.- 1991.- N11.- С.7-12.
48. **Єременко Т., Чирко Б., Калакура О.** Поляки в Україні // *Віче*.- 1993.- N2.- С.119-130.
49. **Загробська А.Ф.** Організовані переселення в системі міграції населення УРСР.- К.: Наук.думка, 1974.- 112с.
50. **Заславський В.** Націоналізм і перехід до демократії в посткомуністичних суспільствах // *Сучасність*.- 1993.- N3.- С.111-127.
51. **Заставний Ф.Д.** Населення України.- Львів: МП “Край”, 1993.- 224с.

52. **Зінченко Л.Д.** Деякі характеристики соціально-економічної структури населення західних областей Української РСР // Демограф. дослід.- 1982.- Вип.6.- С.85-91.
53. **Ігнатов В.** На шляхах відродження. Проблеми етнічних груп України// Політика і час.- 1991.- N17-18.- С.24-30.
54. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. [В 7-ми т.] Национальный состав населения СССР.Т.4.- М.: Статистика,1973.- 648с.
55. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.- М.:Госстатиздат, 1963.- 210с.
56. **Казанцев Б.Н.** “Неизвестная” статистика уровня жизни рабочего класса // Социол. исслед.- 1993.- N4.- С.3-14.
57. **Карлов В.В.** Введение в этнографию народов СССР. (Стадийные закономерности и локально-ист. особен. этнокульт. процессов) 1920 - 1980 гг.- ч.2.- М.: Изд-во МГУ, 1992.- 174с.
58. **Кісь Р.** Російська месіанська ідея: старе вино в старих міхах //Сучасність.- 1993.- N2.- С.61-67.
59. Розвиток міст в системі розселення Української РСР (1971-1975рр.) // Історія н/госп. та економ. думки Укр.РСР.- 1978.- Вип.12.- с.3-7.
60. **Козлов В.И.** Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы.- М.:, 1969.- 407с.
61. **Козлов В.И.** Этнос и хозрасчет (к проблеме национализма в СССР) // Сов. этнография.- 1991.- N3.- С.18-33.
62. **Комаров М.С.** Социальная стратификация и социальная структура // Социол. исслед.- 1992.- N7.- С.62-72.
63. **Копчак С.І., Копчак В.П.** Деякі питання міграційного руху населення західних областей УРСР (1945-1950рр.) // Історія н/госп. та економ. думки Укр. РСР.- 1989.- Вип.23.- С.19-24.
64. **Копчак С.И.** О динамике населения Ивано-Франковской области УССР // Экономическая география.- Харьков, 1965.- Вип. 5.- С.41-46.

65. **Кубійович В.** Рух людності // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні.- К., 1994.- Т.1.- С.142-156.
66. **Куповецкий М.** Особенности этнодемографического развития еврейского населения Украины во второй половине XX века // Исторические судьбы евреев в России и в СССР: начало диалога/ Свободный евр. ун-т в Москве, Евр. истор. общ-во.- М.1992.- С.52-68.
67. **Кучер В., Шаповал Ю.** Такий знайомий почерк “радянизації” або як це робилося у Західній Україні // Віче.- 1993.- №6.- С.115-126.
68. **Лебедева Н.М.** Психологические аспекты этнической экологии// Этническая экология. Теория и практика.- М.: Наука,1991.- С.100-110.
69. **Лібанова Е.М.** Особливості сучасних демографічних процесів в УРСР.- К.: т-во “Знання” УРСР, 1984.- 47с.
70. **Либанова Э.М.** Продолжительность жизни населения. (Опыт комплексного регионального исследования).- К.:Наук. думка,1991.- 191с.
71. **Литвинова Г.И.** Свет и тени прогресса: (Соц.-демогр. проб. СССР).- М.: Сов. России.,1989.- 269с.
72. **Майстренко І.** Історія Комуністичної партії України.-/Без місця видання/, “Сучасність”, 1979.- 258с.
73. **Макарчук С.А.** Населення Західної України за переписом 1931року. // Вісн. Львів. унів-ту. Сер. істор.- Львів, 1993.- Вип.29.- С.53-63.
74. **Макарчук С.А.** Український етнос (виникнення та історичний розвиток).- К.: НМКВО, 1992.- 146с.
75. **Макарчук С.А.** Программа полевого исследования этносоциального развития населенных пунктов за годы Советской власти// Программы и вопросники по социальным отношениям и семейным обрядам для участников этнографических практик и экспедиций.- Омск: Изд-во ОГУ, 1988.- С.6-16.
76. **Макарчук С.А.** Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.-Львов: Изд-во при ЛГУ “Вища школа”, 1983.- 255с.

-
-
77. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корещького; Редкол.: **Ю.І.Римаренко** (відп.ред.) та ін.- К.:Довіра: Генеза, 1996.- 942с.
78. **Маркова М.Т., Филимонов А.В.** Материальное положение и культура северо-западной деревни в 1944 - начале 50-х годов// Материальное положение, быт и культура северного крестьянства (советский период) / Вологод. гос. пед. ин-т, Коми науч. центр АН СССР.- Вологда, 1992.- С.62-73.
79. Методичні поради та питальник для збирачів пам’яток етнографії, фольклору і топонімії / Підгот. **А.Г.Данилюк, О.А.Купчинський.**- Львів, Укр.т-во охорони пам’яток іст. та культури.- 1989.- 46с.
80. Методы сбора информации в социологическом исследовании: В 2-х книгах.- М.: Наука, 1990.- 232с., 224с.
81. **Москвин Д.Д.** Население СССР: вопросы миграции (Экон.-стат. обзор тенденций 60-80-х гг.) - М.: Наука, 1991.- 157с.
82. **Марианьский А.** Современные миграции населения.- М.: Статистика, 1969.- 224с.
83. Молодежь Украины: ожидания, ориентации, поведение.- К.:Наука. думка, 1993.- 160с.
84. **Моисеенко В.М.** Миграции населения // Демограф. энцикл.словарь.- М.: Сов.энцикл., 1985.- С.251.
85. Народне господарство України у 1991 році. Статистичний довідник.- К.: М-во стат. України, 1992.- 468с.
86. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейн. стат. щорічник.- К.: Статистика, 1972.- 547с.
87. **Наруск А.Х.** Формирование репродуктивных установок молодого поколения в родительской семье // Демографическая политика в региональном разрезе.- М.: Наука, 1988.- С.104-111.
88. Население Еревана: этносоциологические исследования /Отв. ред. **Ю.В. Арутюнян, Э.Т.Карапетян.**- Ереван: Изд-во АрмАН, 1986.- 248с.

89. **Наулко В.І.** Етнічний склад населення України. Стат.- Картограф. дослідження.- К.: Наук.думка, 1965.- 136с.
90. **Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. та ін.** Культура і побут населення України.- К.: Либідь, 1991.- 232с.
91. **Наулко В.И.** Развитие межэтнических связей на Украине. (Ист.- этногр. очерк) - К.:Наук.думка, 1975 - 276с.
92. Національна самосвідомість студентської молоді (соціологічний аналіз) / **Черниш Н.Й.** та ін.- Торонто-Едмонтон-Львів, 1993.- 158с.
93. Національний склад населення Львівської області (за даними Всесоюзного перепису населення на 12 січня 1989 року).-Львів: Львів. обл. упр. статистики, 1991.- 95с.
94. Національний склад населення України. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року: У 2-х частинах.- К.: М-во статистики України, 1992.- Ч.ІІ.- 509с.
95. Национальный состав населения Львовской области (по данным Всесоюзной переписи населения на 17 января 1979 года).-Львов: Стат. Упр. Львов. обл., 1981.- 98с.
96. **Никольская Т.Н.** Земля вятичей: К истории населения бассейна верх. и сред. Оки в IX-XIII вв.- М.: Наука, 1981.- 296с.
97. **Низовий Д.Д.** Борислав - місто нафтовиків.- Львів. Кн.-журн.вид., 1961.- 103 с.
98. **Новосад А.Ф.** Зміни складу робітничого класу західних областей УРСР в період між XX і XXII з'їздами КПРС // Вісн. Львів. політехн. ін-ту.- 1973.- N78.- С.93-98.
99. **Онокиенко В.В., Поповкин В.А.** Комплексное исследование миграционных процессов.- М.: Статистика, 1973.- 159с.
100. Опыт этносоциологического исследования образа жизни: по материалам Молдавской ССР / Авт. программы и рук. исследов. **Ю.В.Арутюнян.**- М.: Наука, 1980.- 270с.

101. **Орлов А.В.** Основні напрямки і проблеми розвитку етносоціальних досліджень в республіці // Нар. творч. та етнографія. - 1982. - №1. - С.7-15
102. **Орлов А.В.** Процессы интернационализац. советского образа жизни (этносоциальные аспекты) - К: Наук. думка, 1986
103. **Панюков В.С.** Розвиток соціальної структури населення // Демограф. дослід.- 1985.- Вип.9.- С.43-51.
104. **Пастухов В.Б.** От номенклатуры к буржуазии: “новые русские” // Политич. исслед.- 1993.- N2.- С.44-51.
105. **Переведенцев В.И.** Влияние этнических факторов на территориальное расселение русских // Изв. АН СССР. Сер. геогр.- 1965.- N4.- С.31-39.
106. **Переведенцев В.И.** Молодежь и социально-демографические проблемы СССР - М.: Наука, 1990.- 150 с.
107. **Переведенцев В.И.** Миграция населения и трудовые проблемы Сибири.- Новосибирск: Наука, 1966.- 191с.
108. **Песчаный О.** Волинські чехи // Пам”ятки України.-1993.- N1-6.- С.15-16.
109. **Петрова Т.П.** Механизм миграционного обмена: методы исследования.-К.: Наук.думка, 1992.- 138с.
110. **Пономарев А.П.** Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации. -К: Наук. думка, 1983. - 171с.
111. **Попова И.М.** Языковая ситуация как фактор политического самоопределения и культурного развития (на материале изучения Одессы и Одесской области)/ Социол. исслед.- 1993.- N8.- С.46-54.
112. Природний рух населення Львівської області (1986-1991).- Львів: Львів. обл. упр. статистики, 1992.- 67с.
113. Природний рух населення на Україні в 1986-1990 рр.- К.: М-во статистики України, 1991.- 337с.

114. Происхождение и этническая история русского народа. По антропол. данным / Отв. ред. **В.В.Бунак**. - М.: Наука, 1965.- 415 с.
115. **Птуха М.В.** Вибрані праці. - К.: Наук. думка, 1971.- 412с.
116. П”ятдесят років воз”єднання українських земель в єдиній Українській державі (1939-1969). Бібліограф. покажчик/ **Гетьманчук В.І., Яворська О.О.** / - Львів: Львів. наук.б-ка ім. Стефаника, 1969.- 343с.
117. **Рибак І.В.** Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1955 рр.) // Укр. істор. журнал.- 1994.- N1.- С.61-72.
118. **Римаренко Ю.І.** Національний розвій України.- К.: Юрінком, 1995.- 270с.
119. **Романцов В.О.** Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945-1990 рр. // Укр.істор.журнал.- 1992.- N10-11.- С.34-46.
120. **Рубльов О.С. Черченко Ю.А.** Сталінщина і доля західно-української інтелігенції (20-50-ті рр. ХХ ст.).- К.: Наук.думка, 1994.- 349с.
121. **Рудницька Т.М.** Етнічні особливості трудової зайнятості в Україні // Філосо. і соціол. думка.- 1993.- N5.- С.162-175.
122. **Рудницька Т.М.** Національні групи і мовні процеси на Україні// Філосо. і соціол. думка.- 1991.- N5.- С.145-156.
123. **Рудницька Т.М.** Професійна, кваліфікаційна і галузева структура найбільш багаточисельних етнічних спільнот України// Філосо. і соціол. думка.- 1996.- N 1-2.- С.111-133.
124. **Рудницька Т.М.** Соціальна динаміка спільнот України: загальнонаціональні тенденції і регіональні особливості. Автореф.... докт. соціол.наук.- К., 1996.- 43с.
125. **Рудницкая Т.Н.** Социальный статус русских на начальном этапе развития суверенной Украины // Русские в ближнем и дальнем зарубежье.- М., 1995.- С.85-103.
126. Русские: Этносоциологические очерки / Ю.В.Арутюнян и др.-М., 1992.- 461с.

127. **Савоскул С.С.** Русские в государствах Центральной Азии: проблемы и перспективы // *Отечест. история.*- 1996.- №3.- С.129-149.
128. **Самарцев І.** Євреї в Україні // *Віче.*- 1993.- №11.- С.120-132.
129. Сборник законов СССР и Указов Президиума ВС СССР. 1938-1944 гг.- М.: Изд. "Ведомостей ВС СССР", 1945.- 358с.
130. **Сергійчук В.** Українські німці // *Молодь України.*- 1992.- 21 квіт.
131. **Сімгномів І.** До характеристики політичних поглядів росіян в Україні // *Студії політологічного центру "Генеза"(Львів).*- 1993.- №1.- С.25-27.
132. **Сливка Ю.Ю., Луцький О.І.** Національна еліта західного регіону України в період становлення тоталітарного режиму (40-ві - поч.50-х рр.) // *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України.* Львів, 1996.- С.41.
133. Социальное и национальное: опыт этносоциологического исследования по материалам Татарской АССР // Ред. **Ю.В.Арутюнян, Л.М.Дробыжевой, О.И.Шкаратана.**- М.: Наука, 1973.- 331с.
134. Социальное развитие советской молодежи: показатели и тенденции. Программа социологического исследования.- М., 1989.
135. Социально-культурный облик советских наций: (По материалам этносоциологического исследования) / Отв.ред. **Ю.В.Арутюнян, Ю.В.Бромлей.**- М.: Наука, 1986.- 456с.
136. Социологические очерки о Советской Эстонии / Рук. исслед. и сост. **Ю.В. Арутюнян, Б.Б.Кахк.**- Таллинн: Периодика, 1979.- 128с.
137. Социология: словарь-справочник / АН СССР, Ин-т социол.; Отв. ред. **Г.В.Осипов.**- Т.4. Социологическое исследование: методы, методика, математика и статистика.- М.: Наука, 1990.- 356с.
138. **Старовойтова Г.В.** Этническая группа в современном советском городе.- Ленинград: Наука, 1987.- 174с.
139. Статистический словарь / Гл.ред. **М.А.Королев.**- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Финан. и статист.- 1989.- 623с.

140. **Стегній О.Г.** Україно-російські відносини: спроба перспективної моделі / Філософ. і соціол. думка.- 1993.- №11-12.- С.124-133.
141. **Сукуолов А.А.** Этнос перед вибором // Социол. исслед.-1988.-№6.- 32-41.
142. **Табак И.В.** Русское население Молдавии. (Численность, расселение, межэтнические связи).- Кишинев: Штиинца, 1990.- 136с.
143. **Терлюк І.Я.** Етнодемографічна ситуація в західних областях України в 1944р. // Вісн. Львів. універ. Сер. істор.- 1993.-Вип.29.- С.85-89.
144. **Тишков В.А.** Русские как меньшенства (пример Эстонии) // Общ. науки и современность.- 1993.- №6.- с.110-119.
145. **Тишков В.А.** Этничность и власть в СССР (этнополитический анализ республиканских органов власти) // Сов. этнография.-1991.- №3.- С.3-17.
146. **Топилин А.В.** Территориальное перераспределение трудовых ресурсов в СССР.- М.: Экономика, 1975.- 159с.
147. Українське народознавство / За заг. ред. **С.П.Павлюка, Г.Й.Горинь, Р.Ф.Кирчіва.** - Львів: Фенікс, 1994.- 608с.
148. **Урланис Б.Ц.** Проблемы динамики населения СССР.- М.: Наука, 1974.- 335с.
149. **Хомра О.У.** Про фактори і причини міграції населення // Демограф. дослідж.- 1979.- Вип.4.- С.90-99.
150. **Хрущ С.** Німці в Галичині // Молода Галичина.- 1992.- 9 квіт.
151. **Шкаратан О.И., Перепелкин А.С.** Экономический рост и национальное развитие // ЭКО: экономика и организация промышленного производства.- Новосибирск.- 1988.- №10.- С.3-20.
152. **Черниш Н.** Соціологія. Курс лекцій. Конспект.- Львів: Кальварія, 1996.- Вип.6.- 74с.
153. **Чижикова Л.Н.** Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционно - бытовой культуры (XIX-XX вв.) М.: Наука, 1988.- 251с.

154. **Чижикова Л.Н.** Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины.- М.: Наука, 1979.- С.12-73.
155. **Чирко Б.В.** Національні меншості в Україні в 20-30-ті рр. //Укр. істор. журнал.- 1990.- N1.- С.51-64.
156. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.- М.: Финансы и статистика,1984.- 366с.
157. Численность населения СССР по переписи на 15 января 1959года.- М.: Статистика, 1960.
158. **Шевченко Л.А.** Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-50-ті рр. // Укр. істор. журн.- 1992.- N7-8.- С.39-48.
159. **Шкаратан О.И.** Проблеммы социальной структуры рабочего класса СССР (Ист.-социол. исследование).- М.: Мысль, 1970.- 472с.
160. **Шпилюк В.А.** Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР.- Львов: Изд-во при ЛГУ “Вища школа”, 1975.- 167с.
161. **Шульга М.О.** Етнічна самоідентифікація особи. / Автореф....докт. соціол. наук.- К., 1993.- 32с.
162. **Щепанський Я.** Элементарные понятия социологии.- М.: Прогресс,1969.- 240 с.
163. Этнография восточных славян. Очерки традиц. культуры / За ред. **К.В.Чистова.**- М.: Наука, 1987.- 556с.
164. Этносциальные проблемы города / Под ред. О.И.Шкаратана- М.: Наука, 1986.- 284с.
165. **Яренчук В.Д.** Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. - К.: ІСДО, 1993, - 100с.
166. **Яценюк Р.С.** Парти́йна преса про братерську допомогу народів СРСР західним областям України (1945-1950 рр.) // Укр.істор. журн.- 1980.- N11.- С.111-116.

СПИСОК ІНФОРМАТОРІВ

1. **Антонюк Ігор Євстахович**, 1964 р.н., росіянин, військовий. Працює в органах внутрішніх справ. Проживає в м.Рівне.
2. **Афіногенов Анатолій Іванович**, 1936 р.н., росіянин. Народився у Москві. Підполковник у відставці. Проживає в м.Івано-Франківськ.
3. **Бізяєв Всеволод Іванович**, 1929 р.н., росіянин. Народився в м.Тора Омської обл. Скерований у Новий Розділ з Ростовської обл. в 1955р. Працював екскаваторником. Очолював бригаду, яка досягла значних успіхів у переробці сірки. Кавалер ордена Трудового Червоного прапора. Проживав у Новому Роздолі Львівської області.
4. **Верещагін Геннадій Петрович**, 1938 р.н., росіянин. Працює слюсаром-аккумуляторщиком Рівненського комбінату будівельних матеріалів з 1967 року. Проживає в м.Рівне.
5. **Вовк Іван Андрійович**, 1964 р.н., українець. Народився на Тернопільщині. Проживає у с.Містки Пустомитівського р-ну Львівської обл. За фахом - вчитель історії.
6. **Воробйова Галина Павлівна**, 1922 р.н., росіянка. Вчителька - пенсіонерка. Проживає у с.Гірське Миколаївського р-ну Львівської області.
7. **Ворошилов Петро Іванович**, росіянин. З 1947 р. проживає в с.Лисиничах Пустомитівського р-ну Львівської області.
8. **Годун (Федулова) Інна Владилєнівна**, 1969 р.н, росіянка. За фахом - вчителька російської мови і літератури. Працює в штабі УВС Рівненської області. Проживає у м.Рівне.
9. **Гриморович (Жучасва) Ольга Іванівна**, 1948 р.н., росіянка. За фахом - історик. Працює науковим співробітником Волинського краєзнавчого музею. Народилася і проживає у Луцьку.

10. **Дацко Наталя Іванівна**, 1925 р.н., росіянка. Працювала ланковою колгоспу. Пенсіонерка. Проживає в с.Двірки Сокальського р-ну Львівської області.
11. **Стрельнікова Олександра Дмитрівна**, 1919 р.н., росіянка. Працювала вчителем. Пенсіонерка. Проживає в м.Бережани Тернопільської області.
12. **Дубинка (Мільтон) Анджеліка Олександрівна**, 1968 р.н., росіянка. За фахом - вчитель історії. Проживає у Львові.
13. **Змисна (Іванова) Олександра Павлівна**, 1924 р.н., росіянка. Народилась в м.Маріуполь, Донецької області. Батьки переїхали на Україну в 1921 році. Після закінчення медичного технікуму в 1945 р. була направлена працювати сільським фельдшером в с. Осталовичі Перемишлянського р-ну Львівської області.
14. **Ірина** (прізвище не назвала). Виросла в українсько-російській сім'ї. За паспортом - українка. На час опитування (1993 рік) їй виповнилось 21 рік. Студентка математичного факультету Львівського університету. Батьки проживають в м.Великі Мости Львівської області.
15. **Каравасва (Шира) Надія Володимирівна**, 1960 р.н., українка. За фахом - історик. Проживає у Львові.
16. **Кирилкин Віктор Данилович**, 1915 р.н., росіянин. Народився в м. Шахти Ростовської області. Підполковник у відставці. Голова Волинської обласної ради ветеранів праці, Збройних сил і війни. Проживає у Луцьку.
17. **Кігула Василь Петрович**, 1974 р.н., українець. Навчається на історичному факультеті ЛДУ. Народився і проживає в с.Ясенів Бродівського р-ну Львівської області.
18. **Козлова Галина Іванівна**, 1932 р.н., росіянка. Працює клінічним лаборантом у лікарні. Проживає у Львові - Винниках.
19. **Колесников Іван Васильович**, 1938 р.н., росіянин. Генерал-майор. Начальник управління кадрів ПрикВО. Проживає у Львові (червень 1993р.).
20. **Копитко Богдан Степанович**, 1953 р.н., українець. Народився в с.Боратичі Мостиського р-ну. Історик. Директор Мостиського Будинку "Просвіта". Проживає в м.Мостиська Львівської області.

21. **Корсунська Олена Самоїлівна**, 1957 р.н., росіянка. За фахом - інженер-технолог. Працювала на заводі телеграфної апаратури. Проживала у Львові. Виїхала в США у 1996 році.

22. **Кость Василь Іванович**, 1933 р.н., українець. Директор Лімницької середньої школи. Народився у с.Бережок, проживає у с.Лімна Турківського р-ну Львівської області.

23. **Коцевич Степан Іванович**, 1969 р.н., українець. Вчитель історії. Народився і проживає в с.Підгородцях Сколівського р-ну Львівської області.

24. **Краснопольська Людмила Миколаївна**, 1970 р.н., росіянка. Народилася і проживає у м.Івано-Франківськ. За фахом - вчитель початкових класів.

25. **Кузнєцова (Баранишина) Валентина Іванівна**, 1933 р.н., росіянка. Працює в студентському гуртожитку. Проживає у Львові.

26. **Курзанцева (Авер"янова) Валентина Сергіївна**, 1921 р.н., росіянка. Народилася в с.Сніжовка Самоїлівського р-ну Саратовської області. Проживає у Львові.

27. **Лєснїк Василь Іванович**, 1935 р.н., українець. Народився в с.Залісся Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Працював директором Раків-Ліської СШ. Працюючий пенсіонер. Проживає у м. Камінь-Каширській Волинської області.

28. **Матвіїв (Кузнєцова) Олена Сергіївна**, 1961 р.н., росіянка. Домогосподарка. Проживає у с.Кавсько Стрийського р-ну Львівської області.

29. **Матичак Микола Іванович**, 1968 р.н., українець. Народився в с.Лімна Турківського р-ну Львівської обл. За фахом - вчитель історії. Проживає у Львові.

30. **Мельничук (Нікітенкова) Валентина Никифорівна**, 1940 р.н., росіянка. Народилася у Псковській обл. Освіта вища. Працює бухгалтером Рівненського льнокомбінату. Проживає у Рівному.

31. **Мережин Віктор Михайлович**, 1946 р.н., росіянин. Військовослужбовець. Проживає у Львові.

32. **Мічуріна Любов Федорівна**, 1921 р.н., росіянка. Працювала робітницею на шахті, пенсіонерка. Проживає у м.Червоноград Львівської області.
33. **Наконечний Владислав Андрійович**, 1936 р.н., росіянин. Народився в радгоспі ім. Куйбишева Барвенковського р-ну Харківської обл. Працював редактором газети “Радянська Волинь”, в партійних органах. Проживає у Луцьку.
34. **Нікуліна Сталіна Григорівна**, 1926 р.н., росіянка. Народилася в Сибіру. До Львова приїхала у перші післявоєнні роки. Закінчила Львівський торгово-економічний інститут. Працювала в Облспоживспілці. Проживає у Львові.
35. **Огулев Юрій Валентинович**, 1964 р.н., росіянин. Народився у Москві. Проживає в смт.Демидівка Рівненської обл. Підприємець.
36. **Павлюк Володимир Михайлович**, 1957 р.н., українець. Народився в смт.Лопатин Радехівського р-ну в сім’ї партійно-державного службовця. Робітник Радехівського цукрового заводу. Проживає у м.Радехів Львівської області.
37. **Панчук (Кічігіна) Олена Євгенівна**, 1973 р.н., росіянка. За фахом - російський філолог. Працює заступником директора підприємства. Проживає у Львові.
38. **Пасєка Ірина Павлівна**, 1969 р.н., українка. Народилася у Ланівцях Тернопільської обл. Вчитель початкових класів Теофіпільської СШ. Проживає в м.Теофіпіль Хмельницької області.
39. **Паук Віктор Андрійович**, 1970 р.н., українець. Вчитель історії Пустомитівської СШ. Проживає у смт. Пустомити Львівської області.
40. **Попов Олександр Іванович**, 1921 р.н., росіянин. Працював бригадиром тракторної бригади. Пенсіонер. Проживає у с.Кутище Бродівського р-ну Львівської області.
41. **Рогачов Віктор Володимирович**, 1931 р.н., росіянин. Шахтар-пенсіонер. Проживає у м.Червоноград Львівської області.
42. **Скокова Галина Олександрівна**, 1919 р.н., росіянка. Освіта середня. Працювала службовцем. Проживає у Рівному.

43. **Смирнов Микола Всеволодович**, 1921 р.н., росіянин. Народився у м.Нарофомінськ Московської обл. Працював службовцем. Проживає у Ковелі Волинської області.
44. **Соболев Іван Петрович**, 1927р. народження, росіянин. Народився в Калузькій обл. Вчитель - пенсіонер. Проживає у с. Наконечне-2 Яворівського р-ну Львівської області.
45. **Соколова Ольга Степанівна**, 1926 р.н., росіянка. Пенсіонерка. Неповна середня освіта. Працювала службовцем. Проживає у Луцьку.
46. **Сорокіна Лора Іванівна**, 1934 р.н., росіянка. З 1970 року, після закінчення Харківського юридичного інституту - працювала в органах внутрішніх справ. З 1994 року - пенсіонерка. Проживає в м. Бучач Тернопільської області.
47. **Старчак Марія Дмитрівна**, українка. Вчитель Вороблятинської СШ Яворівського р-ну Львівської області. Народилась і проживає в с. Немирів.
48. **Т-ко Олексій Борисович**, 1978 р.н., українець. Народився в м. Таганрог Ростовської обл. Курсант Львівського інституту внутрішніх справ. Проживає в одному з райцентрів Львівської області.
49. **Турко Ярослава Василівна**, 1949 р.н., українка. Працює медсестрою. Проживає у с.Нагачів Яворівського р-ну Львівської області.
50. **Уваров Євген Гаврилович**, 1929 р.н., росіянин. Народився в м.Вязьма Смоленської обл. До Львова приїхав у 1946 році. Працював робітником на заводі "Кінескоп". Пенсіонер. Проживає у Львові.
51. **Чернишов Євген Валентинович**, 1950 р.н., росіянин. Народився у Чернігові. Заступник директора по кадрах ДПЗ-28, інженер-механік. Проживає у Луцьку.

ДОДАТОК 2

ПАМ'ЯТКА АНКЕТЕРА

Анкетер /інтерв'юер/ у проекті етносоціологічного опитування - це особа, яка має безпосередній контакт з респондентом. Отже, від вміння анкетера порозумітися з респондентом, від рівня володіння ним загальною технікою анкетування цілком залежить успіх інтерв'ю.

На початку декілька засадничих рекомендацій.

Головне Ваше завдання як анкетера полягає у тому, щоб зібрати повні і точні дані. Для цього Ви повинні передовсім постаратися, щоб респондент почував себе зручно та міг відверто і повністю поділитися своїми почуттями і досвідом. Наступне. Для того, щоб ставити усі потрібні питання в правильному порядку, Ви повинні добре знати анкету. Дуже важливе завдання для Вас як анкетера полягатиме у тому, щоб належним чином записувати інформацію. Це необхідна передумова її правильного розуміння та точної інтерпретації. Від цього значною мірою залежить успіх опитування. Окрім того, для нашого етносоціологічного дослідження важливо також знати д о д а т к о в у і н ф о р м а ц і ю про опитування або ж про респондента. Наприклад, це можуть бути враження анкетера від опитування та інші відомості, що характеризують респондента як представника певної національності. Скажімо, певні особливості в інтер'єрі помешкання чи екстер'єрі подвір'я, характерні /з погляду анкетера/ для людини тієї чи іншої національності, особливості ментальності і т.д. Подібну інформацію-спостереження слід занотувати у кінці анкети або ж на окремому аркуші паперу.

Як просуватиметься опитування у великій мірі залежатиме від Вашого **попереднього контакту** з респондентом та перших декількох хвилин розмови з ним.

Відрекомендуйте себе з впевненістю та припустіть, що респондент захоче взяти участь у цьому цікавому і цінному дослідженні. Ваше представлення у дверях повинно включати наступні моменти:

- 1) вступ чи вступне твердження;
- 2) коротке пояснення того, чим Ви займаєтесь;
- 3) коротке узагальнення змісту опитування;

4) спроба переконати потенційного респондента взяти участь у дослідженні. Поскільки важливим є те, щоб Ви почувалися зручно при цьому вступі, Ви повинні переставити чи перефразувати його компоненти таким чином, щоб це виглядало як щось таке, що сказали б самі Ви. Тобто, Ви хочете, щоб люди точно знали, хто Ви, що Ви відвідуєте їх офіційно, що Ви працюєте для Львівського університету. Ця поважна установа проводить важливе наукове дослідження, яке в кінцевому

підсумку збагатить наше суспільство. У ньому беруть участь близько 600 осіб, мешканців західних областей України. Вони представляють основні національні групи краю. За результатами даного опитування, науковці університету спробують окреслити коло національних проблем жителів регіону і вказати можливі шляхи покращення міжнаціональних відносин у нашому регіоні та у нашій державі.

Пам'ятайте, що Ви повинні звертатись до людей впевнено, припускаючи, що вони будуть зацікавленими і багатимуть взяти участь у дослідженні. Усміхайтесь, будьте ввічливими, покажіть, що їх участь в опитуванні важлива не тільки для університету, але й для Вас.

Можливі труднощі.

Не виключно, що на початку деякі потенційні респонденти не захочуть брати участь в опитуванні. Вашим завданням буде переконати можливого респондента у важливості дослідження та важливості його /її/ участі у ньому. Одним із способів цього є сказати респонденту більше про опитування, зокрема, про мету анкетування /популярно передайте передмову до анкети/. При цьому намагайтеся, щоб така, спонукального характеру інформація, яку Ви подаєте респонденту залишалася нейтральною. Тобто Вам слід подавати її в загальних рисах, надаючи респонденту якомога менше інформації про специфічну мету дослідження. Це необхідно для того, щоб уникнути вироблення певного упередженого ставлення респондента до запропонованого опитування.

Ймовірно, що дехто з можливих респондентів відмовлятиметься від опитування, посилаючись на те, що вони не знають відповідей на питання або що їх думки не матимуть жодної цінності у нашому дослідженні. Переконуйте кожного з таких людей у тому, що їх думки є найбільш потрібними і бажаними для дослідження. Для більшості питань не існує правильних чи неправильних відповідей. Зрештою, пропонується анкета не є тестом на знання, а на виклад думок та умов.

Очевидно, будуть також люди, які відмовлятимуться від опитування через боязнь розголошення свого прізвища чи незнання того, як надалі використовуватиметься подана інформація. Запевніть такого респондента, що він має право не вписувати чи не вказувати свого прізвища. У будь-якому випадку його відповіді будуть строго конфіденціальними. Результати опитування будуть подані лише в узагальненій формі. Отож, інформація про кожного індивідуального респондента ніколи не розголошуватиметься. Наголосіть на тому, що інформація, зібрана в результаті анкетування буде використовуватися науковцями для визначення того, які питання чи проблеми є важливими для жителів західноукраїнського регіону.

Успіх опитування є неможливим без оволодіння анкетером основами **загальної техніки анкетування** /інтерв'ювання/. Звернемо Вашу увагу на основні, з нашого погляду, пункти в методиці проведення

анкетування.

1. Встановіть взаєморозуміння дружніми поведінкою та голосом, показуючи інтерес до того, про що гпворить респондент, та не реагуючи негативним чином на те, що сказано. Важливо, щоб респондент почував себе зручно з Вами, і міг відверто поділитися своїми почуттями. Очевидно, не перестарайтеся з цим. Збалансуйте добре відношення та професійну манеру з метою уникнення впливу на відповіді респондента.

2. Будьте ввічливими. Поважайте респондента та його відповіді.

3. Будьте безсторонніми. Сприймайте відповіді респондента як правдиві та цінні.

4. Будьте активним слухачем. Прислухайтеся до того, що респондент пробує сказати. Якщо Ви не впевнені у тому, що добре зрозуміли пояснення респондента, прочитайте їх знову для нього і спитайте, чи Ви занотували все правильно. Ви повинні також зондувати (ставити нейтральні запитання) аж поки значення висловлювання респондента не стане для Вас зрозумілим. У будь-якому випадку, Ви повинні бути уважними до того, що респондент хоче сказати, і показати йому, що те, що він хоче сказати є важливим.

Серед можливих нейтральних фраз для зондування можна вживати такі:

Взагалі...

В цілому...

Так, але...

Звичайно, ніхто не знає напевно...

Звичайно, немає правильних чи неправильних відповідей...

Ми сподіватимемося...

Нам цікаво, що Ви думаєте...

Дозвольте мені повторити запитання... та ін.

5. Заохочуйте респондента до повних відповідей у спосіб, що не впливатиме на зміст наступної відповіді. Покажіть зацікавленість у тому, що він може сказати, використовуючи підсилювачі, як наприклад, “Зрозуміло” або “Ага”. Робіть це часто, особливо на початку інтерв’ю. Заохочуйте респондента до відповіді, дивлячись йому в очі та ствердно киваючи.

6. Залишайтеся нейтральними. Не давайте респонденту відчути, яке Ваше ставлення до якогось з питань чи його /її/ коментарів. Це може поважно вплинути на подані відповіді. Респондент може змінити свої відповіді, щоб дати Вам ті з відповідей, які, на його думку, Ви хочете почути. Якщо необхідно, можете сказати респонденту, що Вам не

дозволено висловлювати свою думку.

7. Підкресліть, що питання про висловлювання думки чи уявлення не мають “правильних” чи “неправильних” відповідей. Дайте респонденту зрозуміти, що важливим є те, як він ставиться до питання.

8. Якщо респондент сердиться з приводу питання чи альтернатив відповіді, нагадайте йому, що він має право не відповідати. Не робіть цього, якщо це не обов’язково, оскільки для дослідження важливо, щоб респондент відповів по можливості на всі запитання. Однак, якщо він виглядає дуже схвилюваним й існує небезпека передчасного завершення опитування, дайте йому можливість не відповідати на запитання. Переходьте до наступного питання. Звичайно, ми не хочемо втрачати жодної інформації через відсутність відповіді, але краще втратити відповідь на одне запитання, ніж на всі решту питань анкети.

9. Не дозволяйте собі втягуватися в обговорення з респондентом чи будь-ким іншим з присутніх. Не сердіться. Залишайтеся об’єктивними.

10. Не розчаруйтеся. Передбачайте, що деякі інтерв’ю будуть “легкими”, а деякі - “важкими”. Одні люди не потребуватимуть заохочення, щоб розговоритися. Можливо, Ви намагатиметесь по суті обмежити їх відповіді. Інші респонденти потребуватимуть певних вмовлянь. Будьте підготовленими до значних коливань у тривалості інтерв’ю та до їх легкості чи трудності.

11. Зміна часу анкетування. Респондент може перервати інтерв’ю через попередні домовленості, неочікувані гості і т.ін. Намагайтесь чітко встановити час для закінчення анкетування.

12. Подякуйте респондентові після інтерв’ю. Щиро подякуйте йому /їй/ за те, що поділилися своїм досвідом з Вами.

Невдовзі після інтерв’ю Ви повинні записати усе незвичайне про ситуацію анкетування та щось таке, що нагадає Вам про цього конкретного респондента і про інтерв’ю у випадку, якщо буде потрібно пояснити відповідь чи знову зв’язатися з респондентом. Насамкінець. ПАМ’ЯТАЙТЕ, Ваші зауваження та спостереження, занотовані в кінці анкети, мають допомогти досліднику отримати загальний образ респондента.

ХАЙ ВАМ ШАСТИТЬ !

ДОДАТОК 3

**Примірні вимоги (орієнтовна програма)
до написання історико-етнографічного повідомлення
про російське населення в поселеннях західних областей України.**

1. Чисельний, соціальний і процентний склад російського населення. Його вікова і статева структура. Відносна частка росіян серед усього населення. Соціальні особливості росіян.

2. Історія фюрмування рюсійської громади в поселенні. Чи проживали росіяни в поселенні ще до 1939р.? Чи є такі росіяни, які прибули в село (місто) ще в 1939-41рр.? З вини яких причин прибували росіяни в поселення після 1944р.: направлялися партійно-державними органами в західні області з цільовим призначенням (яким?); залишилися з побутових причин після проходження фронту; приїжджали після шлюбу з місцевим хлопцем чи дівчиною і ін.

3. Як змінювався соціальний статус росіян місцевості від часу їх прибуття і досі. Соціальний статус росіян різних поколінь (батьків, дітей, внуків). Відмінності у соціальному статусі росіян в різні часи (40-ві, 50-ті, 60-ті і т.д.рр.), в порівнянні із соціальним становищем місцевого українського населення чи інших національних груп.

4. Культурно-освітній рівень російського населення в різний час в порівнянні з таким же рівнем інших національних груп. Розмовна мова росіян у виробничій сфері, в побутових відносинах з українцями у своїй власній сім'ї, культура мови. Чи помітні відмінності у користуванні мовами у різних вікових та ієших груп? Культурні зацікавлення (літературою, музикою, спортом, театром і т.д.) В яких за мовою викладання школах вчилися і вчать російські діти?

5. Місце російської школи у збереженні самобутності російського населення, особливостей національно-культурного життя, російської громади (батьківські збори, художня самодіяльність, зв'язки батьків з учнівськими колективами).

6. Чи підтримують російські родини зв'язки зі своїми родичами чи земляками, які проживають у місцях їхнього походження? Якщо підтримують, то яку форму носять такі зв'язки (взаємні відвідання,

листування, матеріальна взаємодопомога та ін.).

7. Чи помітним є якийсь ступінь відособленості росіян у сімейно-шлюбних відносинах, специфіка у відносинах між представниками російської національності чи цьому не надається значення. Яким є контактування росіян з росіянами і росіян з українцями та іншими під час відзначення релігійних, державних, сімейних свят.

8. Чи помітною є специфіка матеріально-побутової культури російських родин: вигляду хат і дворів, огорож, садів, гродів, інтер'єрів жител, у веденні підсобного господарства, розведенні і утриманні худоби, у домашній щоденній та святковій кухні і ін. Чи має специфіку розпорядок робочого дня, режим праці і відпочинку.

9. Участь росіян у політичному житті села, селища, міста. Чи має місце участь росіян в діяльності українських громадсько-політичних організацій і товариств, особливо в наш час. Головні політичні симпатії росіян в минулому і тепер. Що викликає їх невдоволення в політиці і громадському житті і як це проявляється.

10. Що можна сказати про сутність патріотизму росіянина у західних областях України та особливості його національної та етнічної самосвідомості.

Примітка: Якщо в населеному пункті проживає одна або кілька російських родин, інформаційний матеріал слід подавати про конкретних людей із зазначенням їх прізвищ та імен, віку, професії і такого іншого, тобто писати "історії" окремих чи кількох сімей орієнтовно за сюжетом наведених вище пунктів.

АНКЕТА

для исследования социальной адаптации
русских в западных областях Украины
(ответы интервьюером не разглашаются)

УВАЖАЕМЫЙ ТОВАРИЩ !

С целью изучения вопросов миграции русских в западные области Украины, а также из социальной адаптации в новых условиях просим Вас ответить на поставленные ниже вопросы.

Отвечать на вопросы анкеты не трудно. После большинства из них дается несколько возможных ответов. Прежде, чем ответить на вопрос, внимательно прочтите все предлагаемые варианты ответов, затем выберите из них тот, или те, которые Вам подходят и обведите соответствующие номера.

Если же ни один из предлагаемых ответов Вас не устраивает, или после вопроса ответы не даются, напишите свой ответ самостоятельно. В случае необходимости дать развернутый ответ, Вы, при желании, можете сделать это в конце бланка (при этом укажите номер вопроса).

Обращаясь к Вам с вопросами, надеемся на Ваше заинтересованное участие в исследовании.

Заранее признательны за помощь в работе.

1. Ваш пол: 1) мужской;
2) женский;
2. Ваш возраст:
3) 68-70 лет;
4) 70-75 лет;
5) 75-80 лет и старше.
3. Ваше образование:
6) высшее;
7) незаконченное высшее;
8) среднее специальное;
9) среднее профессионально-техническое;
10) среднее общее;
11) 8 классов и меньше.
4. Кто Вы по национальности:
12) русский;
13) украинец;
14) другая национальность;
5. Ваша профессия (до выхода на пенсию) _____
6. Продолжаете ли Вы трудиться после выхода на пенсию:
15) да;
16) нет;
7. Как давно Вы живете в данном населенном пункте:
17) с рождения; 18) с 20-25 лет;
19) 30-45 лет; 20) с 40-50 лет;
21) 50-60 лет; 22) после 60 лет.
8. На территории какой республики Вы родились:
23) на территории этой республики;
24) на территории России;
25) на территории другой республики.
9. В каком по размеру населенном пункте Вы родились:
26) в большом городе;
27) в небольшом городе;
28) в селе;
10. В связи с чем Вы переехали в западные области Украины:
29) направление ЦК КПСС, ЦК КПУ,
- направление по линии других организаций;
30) а) индивидуальное;
31) б) оргнабором;
32) направление после окончания учебного заведения;
33) с семейными обстоятельствами;
34) остался после демобилизации;
35) приехал по собственному желанию;

- ПРИЕХАЛ ПОД ВЛИЯНИЕМ АГИТАЦИИ:

- 36) а)со стороны официальных органов;
- б)со стороны друзей, знакомых и т.д.;
- 37)привлечен климатом, природными условиями;
- 38)затрудняюсь ответить.

11. Степень Вашего желания переехать в западные области Украины:

- 39)очень желал;
- 40)желал;
- 41)не желал;
- 42)совсем не желал.

12. Другие причины, побудившие Вас переехать в западные области Украины:

- хотел выехать (не хотел ехать) из родных мест, из-за:
 - 43)тяжелого материального положения;
 - 44)сурового политического контроля;
 - 45)невозможности реализовать себя на службе (в работе)
 - 46)невозможности занять высшее (лучшее) положение в обществе;
 - 47)невозможности занять руководящую должность;
 - 48)невозможности легче и богаче жить;
 - 49)стремления воплотить в жизнь решения партии и правительства по отношению к региону;
 - 50)желания посмотреть этот край, познать и понять его жителей, особенности их культуры, изучить язык;
 - 51)не могу сказать.

13. Область деятельности до переезда:

- 52)промышленное производство;
- 53)сельское хозяйство;
- 54)торговля;
- 55)здравоохранение;
- 56)народное образование;
- 57)наука;
- 58)управленческие органы;
- 59)правоохранительные органы;
- 60)армия;
- 61)транспорт;
- 62)другая

14. Вид деятельности до переезда:

- 63)рабочий;
- 64)колхозник;
- 65)служащий;

- РУКОВОДЯЩИЙ РАБОТНИК:

- 66)партийный;
- 67)советский;
- 68)хозяйственный.

15. Местность, в которую Вы сначала переехали:

- 69)город (какой)_____
- 70)сельская (область)_____

16. Меняли ли Вы место жительства:

- 71)в границах области;
- 72)вне области;
- 73)не менял.

17. Сколько раз меняли место жительства:

- 74)2-3 раза;
- 75)4-5 раз;
- 76)свыше 5 раз;
- 77)не менял.

18. Вид деятельности в западных областях Украины в первые годы после переезда:

- 78)рабочий;
- 79)колхозник;
- 80)служащий;

- РУКОВОДЯЩИЙ РАБОТНИК:

- 81)партийный;
- 82)советский;
- 83)хозяйственный.

19. Область деятельности в западных областях Украины в первые годы по приезду:

- 84)промышленное производство;
- 85)сельское хозяйство;
- 86)торговля;
- 87)медицина;
- 88)транспорт;
- 89)народное образование;
- 90)наука;
- 91)управленческие органы;
- 92)правоохранительные органы;
- 93)армия;
- 94)другая_____

**ПЕРВЫЕ ГОДЫ ЖИТЕЛЬСТВА
В ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ОБЛАСТЯХ:**

20. Приехал вместе с семьей:
95) да;
96) нет.
21. На протяжении какого времени обеспечили жильем:
97) сразу по приезду;
98) на протяжении одного месяца;
99) до шести месяцев;
100) до одного года;
101) другое (указать) _____
22. Каким жильем Вас обеспечили:
102) общежитие;
103) квартира;
104) индивидуальный дом;
23. В какой школе обучались Ваши дети?
105) в русской;
106) в украинской;
107) в другой;
24. Образование и профессия Вашей жены (мужа): _____
-
25. На протяжении какого времени трудоустроилась Ваша жена (муж):
108) на протяжении 1 месяца;
109) до 1 года;
110) свыше 1 года.
26. Где и кем работала Ваша жена (муж) _____
-
27. Меняли ли Вы вид деятельности (если да, указать):
111) да;
112) нет;
28. Меняли ли Вы область деятельности (если да, указать):
113) да;
114) нет;
29. Ваше мнение о том, как относилось местное население к приезжим:
115) в целом доброжелательно;
116) сердечно встречало нас;
117) недоброжелательно;
118) не могу сказать;
30. Ваше отношение к местному населению в те годы:
119) дружеское;
120) с недоверием и подозрительностью;
121) не могу сказать.
31. Что Вам более всего запомнилось по приезду в западные области Украины _____

32. Какие события в жизни западных областей Украины Вам более всего запомнились за годы, которые Вы здесь прожили:

- 122) события общегосударственные (коллективизация, индустриализация, связанные с вооруженной борьбой, выселениями и т.д.) нужное подчеркнуть;
- 123) другие (указать) _____

124) не могу сказать.

33. Имело ли место отрицательное отношение местного населения к Вам в первые годы проживания здесь, и в чем оно проявлялось:

- 125) словесное оскорбление;
- 126) другое (указать);
- 127) не имело;

34. Были ли Вы свидетелем отрицательного отношения местного населения к русским в первые годы проживания в западных областях Украины и в чем оно проявлялось:

- 128) словесное оскорбление;
- 129) другое (указать);
- 130) не было.

35. Владели ли Вы украинским языком до прибытия в западные области Украины:

- 131) полностью владел;
- 132) частично (понимал; читал, но не разговаривал);
- 133) не владел совсем.

36. Как быстро, живя в западных областях Украины, Вы выучили украинский язык:

- 134) до 1 года;
- 135) свыше 1 года;
- 136) не выучил полностью (читаю, но не разговариваю);
- 137) только понимаю;
- 138) совсем не выучил.

37. Пользовались ли Вы украинским языком на работе (службе) в беседах с местными:

- 139) всегда;
- 140) иногда;
- 141) официально;
- 142) неофициально;
- 143) никогда.

38. Как бы Вы оценили свой труд в западных областях Украины сейчас:

- 144) хорошо, сделал бы также;
- 145) скорее положительно, чем отрицательно;
- 146) скорее отрицательно, чем положительно;
- 147) все, что делалось - плохо;
- 148) не могу сказать;
- 149) другое.

Ваша информация очень полезна.
СПАСИБО.

ДОДАТОК 5

Львовский госуниверситет им.И.Франко
Кафедра истории и этнографии Украины

АНКЕТА
для опроса населения по месту жительства

Мы с Вами являемся свидетелями духовного раскрепощения и бурных процессов роста национального самосознания, охвативших практически все национальные группы, живущие на Украине. Еще более стала проблема исследования межнациональных отношений. Обращаемся к Вам с рядом вопросов, чтобы при помощи Ваших ответов лучше уяснить условия труда, быта и культуры различных национальных групп.

Данные, полученные в ходе опроса, будут использованы **только в научных целях**. Ответы учитываются лишь в общей сумме с помощью вычислительных машин. Лицо, проводящее опрос, полученную от Вас информацию передает только организаторам исследования.

Просим Вас отвечать на вопросы искренне и правдиво.

КАК ЗАПОЛНЯТЬ АНКЕТУ

Следует каждый раз внимательно прочесть вопрос и все варианты ответов на него. Затем выбрать ответ, соответствующий Вашему мнению, и обвести кружком номер этого варианта. Если подходящего для Вас ответа нет, впишите его своими словами в свободной строчке. При ответе на вопросы, требующие определить Ваше отношение к ним по балльной шкале, следует напротив каждого из них обвести цифру, соответствующую силе Вашего отношения к приведенному положению. При заполнении таблиц также следует обвести номер в клеточке, соответствующей Вашему мнению.

Пожалуйста, не пропускайте вопросов и постарайтесь при ответе не советоваться с окружающими, а выражать только личное мнение.

Искренне благодарим Вас за помощь !

Расскажите, пожалуйста, немного о Вашем трудовом пути

1. Кем Вы начали свою трудовую деятельность .(Имеется в виду первая постоянная работа).

1. Профессия _____
2. Разряд (для рабочих) _____
3. Должность (для служащих) _____

2. Какое у Вас было образование, когда Вы начали постоянно работать

1. Начальное.
2. Неполное среднее (7-9 классов).
3. Общее среднее (10-11 классов).
4. Среднее специальное (техникум, медучилище и т.п.)
5. Незаконченное высшее (3 курса и более).
6. Высшее.

3. В школе с каким языком обучения вы учились

1. С русским.
2. С украинским.
3. С другим.

4. Кем Вы работаете сейчас (работали до последнего времени)

1. Профессия _____
2. Разряд (для рабочих) _____
3. Должность (для служащих) _____

5. Повторили бы Вы выбор профессии

1. Да.
2. Нет. Почему _____

Ниже приведены условия, которые, на наш взгляд, имеют определенное влияние на профессиональный выбор. Как бы Вы могли оценить значение каждого из них в собственном профессиональном выборе, используя шкалу от 1 до 7, где 1 обозначает отсутствие какого-либо влияния указанного условия, и, соответственно, 7 - очень большое влияние.

Нет влияния		среднее по силе влияние			очень большое влияние	
1	2	3	4	5	6	7

	в л и я н и е						
	нет	среднее				большое	
6.Свою профессию считал условием жизненного успеха	1	2	3	4	5	6	7
7.Интерес к данной сфере деятельности	1	2	3	4	5	6	7
8.Совет родителей	1	2	3	4	5	6	7
9.Совет друзей, учителей	1	2	3	4	5	6	7
10.Знание о специальных льготах, предоставляемых профессией	1	2	3	4	5	6	7
11.Традиции в семье	1	2	3	4	5	6	7
12.Знакомство с людьми данной профессии	1	2	3	4	5	6	7
13.Случайное стечение обстоятельств	1	2	3	4	5	6	7

Пожалуйста, припомните

Внимание! В каждой строчке обведите соответствующую цифру в нужном столбце.

	не имею	до 1 года	от 1 до 3	от 3 до 7	от 7 до 15	от 15 до 25	свыше 25 лет
14.Ваш общий трудовой стаж (включая работу в колхозе и службу в армии)	1	2	3	4	5	6	7
15.Стаж Вашей работы по нынешней специальности	1	2	3	4	5	6	7
16.Стаж Вашей работы на теперешнем (или на последнем месте)	1	2	3	4	5	6	7
17.Стаж Вашей работы в нынешней должности	1	2	3	4	5	6	7

В какой мере Вы удовлетворены (были удовлетворены) следующими сторонами Вашей работы

	Вполне удовлетворен	Скорее да, чем нет	Неудовлетворен
18. Содержание труда (разнообразие, интенсивность, самостоятельность)	1	2	3
19. Возможность повышения квалификации (продолжение учебы, продвижение по службе)	1	2	3
20. Отношение с товарищами по работе	1	2	3
21. Отношение с руководством	1	2	3
22. Размер заработной платы	1	2	3

II. Расскажите, пожалуйста, о Вашей семье.

23. В каком году (хотя бы приблизительно) родились Ваши родители (или люди, заменившие их)

1. Мать _____
2. Отец _____

24. Кем они работали в то время, когда вы начали свой трудовой путь. Укажите должность и профессию.

1. Мать _____
2. Отец _____

Какое они имеют (или имели) образование

	Начальное	Неполное среднее	Общее средн.	Средн. специал.	Незакон. высшее	Высшее	Ученая степень
25. Отец	1	2	3	4	5	6	7
26. Мать	1	2	3	4	5	6	7

27. Кто по национальности Ваши родители

1. Отец _____
2. Мать _____

28. Если Ваш брак национально-смешанный, то какую национальность Вы избрали (хотите избрать) для своих детей при получении паспорта

1. Русскую.
2. Украинскую.
3. Другую. _____

Используя следующие обозначения для ответов; 1 - совершенно свободно разговариваю, читаю и пишу, 2- пользуюсь им с некоторыми затруднениями, 3 - только говорю, 4 - не владею, укажите насколько свободно Вы владеете

29. Украинским языком 1 2 3 4
 30. Русским языком 1 2 3 4
 31. Другим (укажите каким) _____ .. 1 2 3 4

На каком языке (языках) Вы обычно разговариваете (дайте ответ в каждой строчке)

	Украин-ским	Рус-ским	Другим (укажите)
32. В Вашей семье	1	2	3
33. С друзьями, соседями	1	2	3
34. На работе (в учебном заведении)	1	2	3
35. В общественных местах	1	2	3

III. Ответьте, пожалуйста, на несколько общих вопросов, касающихся Ваших социально-демографических данных.

36. Давно ли Вы живете в данном населенном пункте

1. До 5 лет.
2. От 5 до 10 лет.
3. От 10 до 20 лет.
4. Более 20 лет.
5. Местный уроженец.

37. Сколько Вам исполнилось лет

1. До 20.
2. 20 - 29.
3. 30 - 39.
4. 40 - 49.
5. 50 - 59.
6. 60 - 70 и старше.

38. Ваш пол

1. Мужской.
2. Женский.

39. Ваше образование

1. Начальное.
2. Неполное среднее.
3. Общее среднее (10-11 кл., СПТУ и т.п.)
4. Среднее специальное (техникум, училище).
5. Незаконченное высшее.
6. Высшее.
7. Имею ученую степень.

40. Ваша национальность (по паспорту) _____

41. Ваш родной язык

1. Украинский.
2. Русский.
3. Русский и украинский в равной мере.
4. Другой (укажите). _____
5. Не задумывался (задумывалась) об этом.

42. Состоите ли Вы в браке

1. Женат (замужем).
2. Хлопот (не замужем).
3. Разведен (разведена).

ВНИМАНИЕ!

Имеется в виду фактическое семейное положение с ведением домашнего хозяйства.

43. Сколько у Вас всего детей _____

44. Каков состав Вашей семьи (кроме Вас)

ВНИМАНИЕ! Семейей здесь называются лица, которые постоянно живут вместе и ведут (полностью или частично) общее хозяйство.

46. К какой социально - профессиональной группе Вы принадлежите (принадлежали)

1. Работники неквалифицированного, преимущественно физического труда (грузчики, стропальщики, подсобные рабочие и т. п.), младший обслуживающий персонал.
2. Работники квалифицированного, преимущественно физического труда (все рабочие, имеющие 2 - 5 разряд, парикмахеры, продавцы, повара и т. п.)
3. Работники нефизического труда без специального образования (операторы, лаборанты, диспетчеры, конторские работники ...)
4. Работники квалифицированного, преимущественно умственного труда на должностях, требующих среднего специального образования (техники, бухгалтеры, нормировщики, испытатели, средний медперсонал и т. п.)
5. Работники высококвалифицированного умственного труда на должностях, требующих высшего образования (инженеры, врачи, учителя, научная и творческая интеллигенция)
6. Работники управленческого труда, руководители коллективов (начальники цехов, секторов, лабораторий, учреждений и предприятий, руководители общественных организаций и т.п.)
7. Военнослужащие и сотрудники органов охраны правопорядка.
8. Учащиеся (в возрасте от 16 лет и старше).

47. В настоящее время Вы работающий, студент, домохозяйка, пенсионер или занимаете еще какую-то позицию кроме указанных

1. Работающий.
2. Безработный.
3. Студент.
4. Домохозяйка.
5. Пенсионер.
6. Другое (укажите) _____

Для дополнительных ответов.

Населенный пункт _____

Если желаете, укажите свои Ф.И.О. и адрес.

В заключение, выскажите, пожалуйста, имеющиеся у Вас мнение о состоянии межнациональных отношений в Вашем населенном пункте и области, а также пожелания об их совершенствовании.

СПАСИБО ЗА ПОМОЩЬ!

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО МЕТОДИКИ ВИЗНАЧЕННЯ
ДЕЯКИХ НАВЕДЕНИХ ПОКАЗНИКІВ ІЗ ДЕМОГРАФІЇ ТА
СОЦІОЛОГІЇ НАСЕЛЕННЯ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Величина сім'ї - кількість осіб (дорослих і дітей), які спільно проживають, перебуваючи в родинних зв'язках і входять у склад сім'ї на даний момент часу. Визначається складом сім'ї: наявністю ядра сім'ї, кількістю дітей, інших родичів, поколінь. При аналізі сім'ї користуються поняттям середньої величини сім'ї, яке виступає в якості узагальнюючої її характеристики.

Вибірка (вибіркове обстеження, вибірковий метод) ґрунтується на принципі відбору з цілого (генеральної сукупності) лише його частини (вибіркової сукупності), яка за рядом ознак представляла б собою усе ціле і достатньою мірою репрезентувала б його. Залежно від способу відбору одиниць вибіркової сукупності з генеральної сукупності розрізняють власне-випадкову, районовану, механічну, гніздову й багатоступінчасту вибірки. У проведених нами етносоціологічних дослідженнях використовувалась багатоступінчаста система відбору. Зокрема, на першому етапі визначенню підлягали найбільш типові для російської громади регіону населені пункти, виходячи із чисельної присутності росіян, адміністративного поділу і наявності чи відсутності інституцій національно-культурного життя (школа, газета, церква). При цьому малося на увазі рівне їх співвідношення за зазначеними критеріями між галицькими й волинськими областями краю. Наступний етап - складання вибіркової сукупності. Для досягнення репрезентативності останньої, найважливіше практичне значення має основа вибірки. Зважаючи на мету проведених нами конкретно соціологічних опитувань, надійною можна вважати таку основу, яка містить в собі не лише фіксацію національної приналежності, але й стать, вік, соціальну групу потенційного респондента. Тому як основу вибірки використали переписні листи Перепису 1989 року, які зберігаються в обласних управліннях статистики. Таку основу слід вважати достатньо надійною. Користуючись нею, ми мали можливість скласти досить репрезентативну вибірку за всіма необхідними нам ознаками.

Індексний метод - метод статистичного дослідження, що базується на побудові й аналізі індексів. Специфіка індексного методу полягає в тому, що в індексі кількісно непорівнювані величини зводяться до певної загальної єдності, що робить їх можливими для порівняння і вимірювання.

Інтенсивність (ефективність) міграції оцінюють в процентах. Визначають як співвідношення міграційного приросту до валової міграції (суми тих, хто прибув і вибув). Якщо число тих, хто прибув переважає число тих, хто вибув, показник інтенсивності міграції оцінюється знаком “плюс”. Відповідно, при переважанні числа тих, хто вибув над числом тих, хто прибув, інтенсивність міграції оцінюється знаком “мінус”.

Інтерв’ю - метод збору інформації (вид опитування), коли один індивід (інтерв’юер) задає питання ізшому (респонденту). Інтерв’ю може здійснюватись як шляхом безпосереднього контакту, так і опосередковано (напр., по телефону чи анкетуванням).

Коефіцієнт народжуваності (загальний) розраховують на один рік як результат ділення тих, хто народився на середньорічну чисельність населення, визначену за результатами біжучих оцінок. Загальний коефіцієнт народжування розраховують на 1000 чол. Існують також спеціальні коефіцієнти народжуваності (для окремих груп). Їх розраховують аналогічно загальному, підставляючи дані народжуваності певної групи.

Коефіцієнт природнього приросту розраховують як різницю загальних коефіцієнтів народжуваності і смертності зі знаком “плюс” і зі знаком “мінус”.

Коефіцієнт смертності (загальний) розраховують на один рік як результат ділення числа тих, хто помер на середньорічну чисельність наявного населення, визначену за результатами біжучих оцінок. Загальний коефіцієнт смертності розраховують на 1000 чоловік населення.

Коефіцієнт міграції - показники інтенсивності міграції. Найбільш поширеними є коефіцієнти міграції за прибуттям і вибуттям. Розраховуються як відношення кількості переселених на дану територію і кількості вибулих до середньорічної чисельності її постійного населення. Можуть також розраховуватися для окремих соціально-демографічних груп.

Контентний аналіз (контент - аналіз) - дослідницький (формалізований) метод кількісного аналізу змісту письмових документів, преси та іншої інформації. Ґрунтується на вияві певних кількісних характеристик текстів (повідомлень, статей тощо) та передбачає опрацювання одиниць рахунку і переведення у кількісні показники масової текстової семантичної інформації.

Матеріали про міграції населення (постійні) одержують шляхом спрацювання талонів статистичного обліку прибуття і вибуття, які складають районні відділи міліції одночасно з так званими адресними листками при прописці і зняті з обліку в зв'язку з від'їздом. Такі талони статистичної звітності не розробляються на осіб, які змінили місце проживання в межах певного міського поселення чи між сільськими поселеннями одного адміністративного району. В Україні публікуються лише з 1990 року.

Міграційний приріст населення - різниця між кількістю людей, що переселились на дану територію за певний період, і кількістю тих, хто виселився з неї. Може бути негативним або від'ємним (зі знаком "мінус"), якщо кількість тих, хто виселився більша і, відповідно, позитивним або додатним (зі знаком "плюс"), якщо більше тих, хто вселився. Зіставляючи міграційний приріст населення із середньорічною чисельністю населення даної території вираховують відносний міграційний приріст міграції, а з валовою міграцією (сума тих, хто прибув і відбув) - інтенсивність (ефективність) міграції.

Наявне населення - особи, які перебували на час перепису населення на даній території, включаючи й тих, хто проживає там тимчасово.

Опитування - метод збору інформації про об'єктивні факти, думки, знання і т.ін. Оснований на безпосередній (інтерв'ю) чи опосередкованій (анкета) взаємодії між дослідником (інтерв'юером, анкетером) і опитуваним (респондентом, анкетованим).

Польове дослідження - дослідження, що проводиться для збору основної чи додаткової інформації про об'єкт дослідження на основі розробленого методичного інструментарію (питальників, інструкцій).

Постійне населення - особи, які постійно живуть на даній території, включаючи тих, хто проживає там тимчасово.

Поняття “число тих, хто прибув” і “число тих, хто вибув” є досить умовним. Одна і та ж особа може протягом року неодноразово змінювати місце проживання. Розподіл мігрантів за віком, національністю освітою, сімейним станом розробляється без урахування тих з мігрантів, які не вказали території, звідки і в яку вони прибули чи куди і з якої вони вибули.

Приріст абсолютний - різниця двох рівнів ряду динаміки (динамічного ряду), яка характеризує швидкість (в абсолютних даних) змін рівнів динаміки за одиницю часу.

Приріст відносний - див.: Темп приросту.

Приріст населення - різниця між чисельністю населення на кінець періоду і його чисельністю на початок періоду. Загальний приріст населення складається з природнього приросту населення (кількість народжених мінус кількість померлих) і міграційного приросту населення (кількість прибулих мінус кількість вибулих).

Репрезентативність вибірки передбачає зіставлення вибіркової і генеральної сукупностей за заздалегідь заданими ознаками і з’ясування розходжень між ними. Репрезентативною прийнято вважати таку вибірку, при якій розходження з генеральною сукупністю не перевищує 5%. Репрезентативність вибірки дає змогу в кожному конкретному випадкові поширювати (або ж ні) висновки, отримані з вибіркового обстеження, на всю досліджувану генеральну сукупність.

Сальдо міграції - див. Міграційний приріст населення.

Темпи зростання - відносний показник динаміки чисельності населення; відношення двох рівнів динамічного ряду. Розраховується в коефіцієнтах або в процентах. Показує у скільки разів більше чи наскільки процентів (яка частка) один рівень складає по відношенню до іншого рівня, взятого за базу порівняння (найчастіше початковий рівень ряду). Узагальненим показником темпів зростання рівнів ряду динаміки служить їх середня величина - середні темпи зростання, яка показує як у середньому змінилися рівні ряду динаміки впродовж досліджуваного періоду.

Темп приросту - відносний показник динаміки чисельності населення; відношення приросту абсолютного до рівня динаміки, в порівнянні з яким він розрахований. Оцінюється в процентах. Узагальненим показником темпу приросту рівнів ряду динаміки служить

їх середня величина - середній темп приросту.

Середньорічна чисельність населення розраховується як середньо-арифметична величина з його чисельності на початок і кінець відповідного року (за даними біжучих оцінок).

Спостереження - метод збору інформації при дослідженні соціального об'єкту шляхом безпосереднього сприйняття і реєстрації факторів, які стосуються об'єкта, і є значимими з точки зору мети дослідження.

Чисельність і склад населення за біжучою оцінкою (не за даними переписів населення) визначають на базі даних попереднього перепису, до яких щорічно додається число народжених і тих, хто прибув у цю місцевість. З цієї суми вираховується число тих, хто помер і вибув з даної місцевості. А також вираховуються зміни в чисельності населення в результаті адміністративно-територіальних перетворень.

Чисельності населення за біжучою оцінкою з часом уточнюються на основі матеріалів наступного перепису.

Основна література:

Боярский А.Я. Курс демографии.- М., 1985. Демографический энциклопедический словарь / Гл.ред. Валентей Д.И.- М., 1985; Заставний Ф.Д. Населення України.- Львів, 1993; Статистический словарь / Гл.ред.М.А.Королев.- М., 1989.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.

АКУЛЬТУРАЦІЯ - явище часткової **АСИМІЛЯЦІЇ**.

АСИМІЛЯЦІЯ ЕТНІЧНА - різновид **ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ**. Супроводжується втратою народом основних **ЕТНІЧНИХ ОЗНАК** (прикмет) в іншоетнічному середовищі. Кінцевий етап А.Е. - зміна **ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ**.

БАГАТОДІТНА СІМ'Я, як звичайно, розуміється як велика за кількістю дітей в подружньої пари репродуктивного віку. При цьому кількість дітей, що визначає поняття "Б.С." залежить від суб'єктивної оцінки. Напр., на початку ХХ ст. багатодітною вважалася сім'я, яка мала 10 дітей, тепер прийнято вважати Б.С. ту, що має четверо і більше дітей.

БЛІНГВІЗМ - стан одночасного володіння і користування двома або кількома (полілінгвізм) мовами.

ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ - один з головних процесів відтворення суспільства, постійне відтворення поколінь людей. В.Н. нерідко розглядається як сукупність трьох видів руху народонаселення: природного (народжуваність, смертність); просторового (міграція); і соціального (соціальна мобільність).

ВОЛИНЬ - історико-етнографічний та адміністративно-територіальний регіон України; Етнографічна В. охоплює в основному територію сучасних Волинської, Рівненської (Західна В.), а також півд.-зах. частину Житомирської, північну - Хмельницької, Тернопільської, Львівської областей. В. як адміністративно-територіальний регіон у різні періоди: Волинське воєводство - ХУІ ХУІІІ ст., 20-30 - ті рр. ХХ ст.; Волинське намісництво - кін. ХУІІІ ст.; Волинська губернія - кін. ХУІІІ ст. - 1925р.; Волинська область - з 1939р.

ГАЛИЧИНА - історико-географічний регіон України; територія сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (крім північної частини) областей.

ГРОМАДА - об'єднання людей, одного населення (сільська громада, міська громада), що має свою внутрішню колегіальну ієрархію на чолі з вибраною старшиною і покликана забезпечувати сприятливі умови економічного і культурно-побутового життя населення та виконання ним обов'язків перед державою. Термін також вживається на означення релігійних, селянських та інших об'єднань людей.

ДЕМОГРАФІЯ - наука, що вивчає населення: природний рух, **МІГРАЦІЮ, РОЗСЕЛЕННЯ** та інші зміни його стану.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ - рух населення в часі. Відображається рядом даних за певні проміжки часу. Вивчається за допомогою динамічних рядів чисельності та їх показників: приросту абсолютного, темпів зростання, темпу приросту (див додаток І).

ЕКЗОГЕННІ ЗАХВОРЮВАННЯ, на відміну від ендогенних, викликані зовнішніми впливами на організм людини.

ЕТНІЧНА ГРУПА - лексично похідне поняття від “**ЕТНОС**”; сукупність об’єднаних спільною **ЕТНІЧНІСТЮ** людей, що проживають поза межами своєї етнічної території; етнокультурна спільність людей в межах **ЕТНОСУ**, яка виразно виділяється у ньому своїми особливими рисами культури і побуту; часто в літературі Е.Г. називають малі **ЕТНОСИ (НАРОДИ)**.

ЕТНІЧНА МЕНШИНА - див.; “**ЕТНІЧНА ГРУПА**”.

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ - лексично похідне від поняття “**ЕТНОС**”; усвідомлення людьми своєї причетності до певного народу; одна з основних етнічних ознак.

ЕТНІЧНА СПІЛЬНІСТЬ (спільнота) - див.: “**ЕТНОС**”.

ЕТНІЧНІ ОЗНАКИ (прикмети) - комплекс визначальних характеристик, які вирізняють певний народ і його етнографічні групи з-поміж інших етносів; забезпечують його унікальність і стабільність розвитку.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ - зміни **ОЗНАК (ПРИКМЕТ) ЕТНОСУ** в ході історичного процесу. Серед Е.П. розрізняють **АСИМІЛЯЦІЮ ЕТНІЧНУ, ІНТЕГРАЦІЮ МІЖЕТНІЧНУ, КОНСОЛІДАЦІЮ ВНУТРІШНЬО-ЕТНІЧНУ**, диференціацію етносу і ін.

ЕТНІЧНІСТЬ - відчуття спорідненості людей, що коріняться у їх спільному історичному минулому, досвіді, спільній мові та релігії, спільних цінностях та поглядах, сприйнятті навколишнього світу, способі вираження та ідентичності.

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА - частина **НАРОДУ (ЕТНОСУ)** зі специфічними рисами матеріальної, духовної культури і побуту, яка виникла в процесі історичного розвитку у відмінних соціально-економічних та політичних умовах проживання. До Е.Г. російського народу належать помори (узбережжя Білого та Баренцового морів), кержаки (лісова смуга серед. Уралу), мешера (півн. Рязанської обл.) та ін.

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. дослівно - “народоопис”) - наука, яка вивчає культуру, побут і звичаї того чи іншого народу. Див. також “**ЕТНОЛОГІЯ**”.

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ - зміни в культурі етносу, його розвиток.

ЕТНОЛОГІЯ (від грец. дослівно - “наука про народ”) - теоретична етнографія.

ЕТНОС - спільність людей, склалася в процесі їх історичного розвитку на спільній території в однакових умовах проживання. Характеризується спільною **ЕТНІЧНІСТЮ**, тобто має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову), побуту і психіки, а також **ЕТНІЧНУ САМОСВІДОМІСТЬ**. Може існувати як компактно (в межах однієї території), так і розсіяно серед інших народів (**ЕТНІЧНИХ ГРУП**). Вживається у значенні “**НАРОД**”.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ - галузь теоретико-суспільствознавчого життя, яка вивчає загальносоціологічні закономірності та форми суспільного (соціального) життя **ЕТНОСІВ** як сукупних історичних суб'єктів, їхніх індивідуальних та групових представників - окремих представників та спільнот - в конкретних, ситуативних та адекватно-феноменальних проявах.

ЗАХІДНА УКРАЇНА - під такою назвою в історичній літературі прийнято розуміти українську етнічну територію, що входила до складу міжвоєнної Польщі. Це теперішні галицькі та волинські області (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська і Волинська). Цю територію називають ще західними чи західноукраїнськими областями (землями). Нерідко цю назву вживають до всіх географічно західних областей, включаючи Закарпатську і Чернівецьку області, а також до географічно західного регіону України попередніх історичних періодів.

ЗВИЧАЙ - усталений спосіб людської діяльності і поведінки, який передається від покоління до покоління.

ІНДИВІД - представник певної соціальної групи, носій її характерних

ознак, виконує певні соціальні функції.

ІНТЕГРАЦІЯ МІЖЕТНІЧНА - різновид **ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ**. Полягає у взаємодії різних **ЕТНОСІВ**, яка супроводжується фірмуваннями у них спільних культурно побутових ознак.

КОЕФІЦІЄНТ - термін, що вживається в статистиці для позначення окремих відносних величин. Найчастіше термін К. вживається щодо відносних величин інтенсивності, напр., коефіц. народжуваності, смертності, шлюбності тощо (див. додаток 6).

КОРЕЛЯЦІЯ - поняття математичної статистики, яка характеризує ймовірнісну чи статистичну залежність.

КОРИННА НАЦІОНАЛЬНІСТЬ (ЕТНОС) означає групу, що споконвічно живе на даній території і має власну історію, мову, традиції, культуру і духовні цінності, що плекалися саме на цій території. В Україні до таких народів крім українців належать кримські татари, а також з певним застереженням й деякі інші народи, напр. караїми, кримчаки та ін.

КОНСОЛІДАЦІЯ ВНУТРІШНЬОЕТНІЧНА - різновид **ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ**, який характеризується внутрішнім згуртуванням народу, нівелюванням відмінностей між його **ЕТНОГРАФІЧНИМИ** та **ЛОКАЛЬНИМИ ГРУПАМИ**, творенням спільного етнокультурного середовища.

ЛОКАЛЬНА ГРУПА - частина **НАРОДУ (ЕТНОСУ)**, яка має свої культурно-побутові особливості, які виразно не виділяються на фоні загальнонаціональних рис народної культури. До Л.Г. українського народу належать слобожани, полтавчани, покутяни, буковинці та ін.; російського - пінежани, заонежани, поозери (північ), пушкарі і тудовляни (Тверщина), одноворці (Воронежчина) та ін. (Картографію Л.Г. росіян - див.: Сов. етнографія. - 1979. - N4. - С.72-79.).

МІГРАНТИ - особи охоплені міграцією. За радянськими переписами, зокрема переписом 1989 року, М. вважалися усі люди, що проживають в даному населеному пункті (для сільської місцевості - в даному районі) незалежно від народження.

МІГРАЦІЯ - переміщення людей, **ЕТНОСІВ**, їх частин чи окремих представників, пов'язане з переміною постійного місця проживання або з поверненням до нього. М. - складний соціально демографічний процес, який впливає на всі сторони соціально-економічного життя суспільства, на демографічні та **ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ**. М. міжетнічна часто зумовлює

зміни в розміщенні народів на території країни (регіону), змінює соціальний та етнічний склад міст і сіл, розширює можливості міжетнічних контактів і збільшує кількість міжетнічних шлюбів. М. проходить три стадії: перша - потенційна, тобто підготовка до зміни місця проживання; друга - власне М.; третя - адаптація мігрантів до нових умов життя в місцях вселення.

Для аналізу М. застосовується система показників, що включає характеристику інтенсивності й масштабів (об'ємів) М., різні коефіцієнти та ін. (див. додаток 6).

НАРОД - див.: "ЕТНОС".

НАЦІОНАЛЬНА ГРУПА - лексично похідне поняття від "НАЦІЯ"; сукупність об'єднаних спільною ЕТНІЧНІСТЮ людей, що сформовані на ґрунті етнічної приналежності і певних політичних орієнтацій. В іншоетнічному середовищі для представників Н.Г. важливу роль відіграють не тільки етнокультурні, але і етнополітичні цінності прагнення зберегти власне політичне життя, захистити свою історико-політично-культурну самобутність і т.ін.

НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА - див.: "НАЦІОНАЛЬНА ГРУПА"

НАЦІЯ - розвинута в економічному і культурному відношенні **ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА (ЕТНОС)**, що існує в межах однієї території та вирізняється з-поміж інших спільною політичною свідомістю, організацією державно-політичного життя та **НАЦІОНАЛЬНОЮ САМОСВІДОМІСТЮ**.

ПОБУТ - уклад повсякденного життя, безпосередньо пов'язаний з відтворенням як самої людини, так і населення в цілому, із задоволенням матеріальних і духовних потреб людей. Характеризується трьома сферами життєдіяльності: сімейною, виробничою, позавиробничою.

ПОВЕДІНКА ДЕМОГРАФІЧНА - система взаємопов'язаних дій чи поступків, направлених на заміну чи збереження демографічного стану суб'єкта (окремого індивіда, сім'ї, малої групи, нації).

ПРОФЕСІЙНА ОРІЄНТАЦІЯ - соціальна орієнтація, спрямована на набуття певної спеціальності, отримання певної професійної підготовки, включення в певну сферу трудової діяльності.

РЕПРОДУКТИВНА ПОВЕДІНКА - система дій і відносин, що

обумовлює народження чи відмову від народження дитини в шлюбі чи поза шлюбом.

РІДНА МОВА - мова, якою людина оволоділа першою, тобто з якою вона прилучалася до колективного мислення, увійшла до складу суспільства як його майбутній повноправний член. У демократично проведених переписах населення Р.М. визначається в основному за самосвідомістю (записується мова, яку сам опитуваний вважає рідною).

РОЗСЕЛЕННЯ - процес розміщення людей на території світу, країни, регіону, який складається історично; просторова форма організації суспільства, його територіальна структура на певний момент розвитку.

РОСІЙСЬКОМОВНЕ НАСЕЛЕННЯ - суспільно-політична категорія, витворена радянським часом внаслідок русифікації представників неросійських національностей. Поняття Р.Н. може оцінюватись як коректне для позначення мовного співтовариства, однак неприйнятне для означення етнічної спільноти.

РУСИФІКАЦІЯ - сукупність дій, умов та заходів в національних неросійськомовних республіках (регіонах) щодо звуження чи відсторонення на другорядне місце вживання **РІДНОЇ МОВИ**, користування здобутками національної культури, вивчення своєї історії і т.ін., а, відповідно, піднесення на передній план російської мови, культури, історії.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ - засвоєння індивідом елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значимі риси особистості.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА - об'єднання людей за спільністю соціально значимої ознаки.

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ - поділ суспільства на соціальні групи (професійні, політичні, культурні, освітні). Має здебільшого економічне підґрунтя. До основних критеріїв С.Д. в суспільстві належить характер праці. У відповідності з ним виділяють такі соціальні групи як управлінці, спеціалісти (інженерно-технічний персонал), кваліфіковані та некваліфіковані робітники. С.Д. за радянського часу зумовлювалось також такими факторами як місце проживання людини (місто-село), галузь промисловості (виробнича чи позавиробнича сфера), належність до якоїсь групи, яку особливо виділяють (напр., ветеран війни). Ці та багато інших ознак С.Д. визначали рівень розподілу матеріальних благ, можливості освіти, духовний розвиток, кар'єру і т.ін.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ - міжгрупова (вертикальна) чи просторова (горизонтальна) рухливість індивіда (населення) з метою зростання статусної позиції чи покращення умов проживання (без зміни соціального статусу).

СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ - направленість особистості на вибір бажаного соціального становища і шляхів його досягнення.

СОЦІАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ - процес еволюційного розвитку системи соціальних відносин і соціальних груп у формі їх циклічного відтворення. Відображає тенденції змін у соціальній структурі.

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ - позиція, яку займає конкретний індивід у соціальній групі і в суспільстві в цілому. Визначається природними (статью, вік), соціальними (професія чи рід занять, дохід, службове становище і т.ін.) критеріями. За радянського часу С.С. людини визначалось також рівнем її соціально-політичної активності, членством в КПРС (що інколи не відповідало професійним якостям і реальним досягненням), етнічною приналежністю (в окремі періоди) й багатьма іншими критеріями, що виступають в якості ознак соціальної диференціації.

СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ - окремі соціальні явища і процеси, що впливають на розвиток і функціонування суспільства як цілісного соціального організму.

СОЦІАЛЬНІ ЦІННОСТІ - явища і процеси з життя суспільства, які прийнято розглядати з точки зору того соціального значення, яке їм надається суспільством чи окремою соціальною групою.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС - див.: “СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ”.

СПОСІБ ЖИТТЯ - сукупність форм повсякденної життєдіяльності, система повсякденної поведінки.

СТАТИСТИКА - наука, яка вивчає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв’язку з їхньою якісною стороною. Однією з галузей С. є С. населення або демографічна С. - див.: **ДЕМОГРАФІЯ**.

ТРАДИЦІЯ в етнографії - процес позабіологічної передачі від покоління до покоління усталених культурно- побутових особливостей.

УРБАНІЗАЦІЯ - історичний процес підвищення ролі міст в розвитку

суспільства, який охоплює зміни у розміщенні виробничих сил, насамперед у розселенні населення, його соціально-професійній та демографічній структурах, способі життя, культурі і т.ін.

УСТАНОВКА - направленість групової чи індивідуальної свідомості, яка визначає відношення групи чи індивіда до того чи іншого явища соціальної дійсності, а також спосіб сприйняття того явища. Проявляється через конкретні акти поведінки, зокрема через вербальні висловлювання певної особи, які дозволяють з деякою мірою ймовірності зробити висновок про характер її установки.

ХАРАКТЕР ПРАЦІ - закріпленість працівників за різними видами трудової діяльності (фізичною чи розумовою, аграрною чи індустріальною, організаторською чи виконавчою і т.ін.).

ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ - направленість особистості на ті чи інші соціальні цінності, тобто надання переваги їх певній групі, наприклад, установка на працю, навчання, сім'ю, заробіток і т.ін. Ціннісна орієнтація впливає на визначення місця особистості у суспільстві в цілому і в соціальній групі.

ЦІННІСТЬ ДІТЕЙ - ступінь позитивного відношення суспільства, сім'ї та індивіда до кількості дітей. Виражає певне соціальне відношення і має конкретний історичний характер.

ШЛЮБ І СІМ'Я - взаємопов'язані соціальні інститути, які регулюють стосунки між чоловіками і жінками та їх відношення до потомства.

ШЛЮБНІСТЬ - соціально-демографічний процес, який зумовлюється і регулюється соціально-культурними нормами, має юридичні, соціальні, економічні та інші аспекти. Ш. включає вступ у перший і повторні шлюби. В поєднанні з процесами овдовіння і розлученості Ш. визначає відтворення шлюбної структури населення.

Основна література :

Демографический энциклопедический словарь / Гл.ред.Валентей Д.И.- М., 1985; Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / редактори Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас.- К., 1993; Етнографія України / За ред. С.А.Макарчука.- Львів, 1994; Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І.Римаренко (відп.ред.) та ін.- К., 1996. Науко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф., та ін. Культура і побут населення України.- К., 1991; Українське народознавство / За заг.ред. С.П.Павлюка, Г.Й.Горинь, Р.Ф.Кирчіва. Львів, 1994.

СПИСОК ТАБЛИЦЬ.

Таблиця 1-а,б,в.

ЕтнODEMOграфічні тенденції у західних областях
України в 1959-1989 рр. (абсолютні дані, %). 22-23

Таблиця 2.

Природний приріст найчисельніших національностей
України в 1958-1959 рр. (на 1000 чол. населення). 28

Таблиця 3.

Природний приріст найчисельніших національностей
у західноукраїнських областях (на 1000 чол. населення). 28

Таблиця 4.

Природний рух населення у 1986-1990 рр.
(на 1000 чол. населення). 35

Таблиця 5.

Динаміка чисельності росіян, які не вважають
рідною російську мову
(в % до загальної кількості російського населення). 38

Таблиця 6.

Розподіл росіян з рідною українською мовою за
статтю і місцевостями проживання згідно перепису
1959 року (в %). 38

Таблиця 7.

Динаміка чисельності росіян з рідною російською мовою
(в %). 44

Таблиця 8.

Російська як друга мова серед найчисельніших
національностей регіону (в %). 46

Таблиця 9.

Динаміка чисельності росіян західноукраїнського регіону,
що добре володіють українською мовою (в %). 46

Таблиця 10.

Розподіл росіян західноукраїнських областей України за місцем народження (в %). 53

Таблиця 11.

Динаміка чисельності росіян - комуністів західних областей України за 1956-1959 рр. (в %). 56

Таблиця 12.

Природний рух російського населення в регіональному та всеукраїнському розрізах (на 1000 чол. населення.) 59

Таблиця 13.

Динаміка розселення росіян західних областей України за типами розселення і типами міських поселень (в %). 84

Таблиця 14 - а,б.

Зайнятість російського та українського населення (абс.дані,%). 93-94

Таблиця 15 - а.

Розподіл росіян та українців з вищою та середньо-спеціальною освіту за заняттям у Львівській обл. (абс. дані, %). 99

Таблиця 15 - б.

Розподіл росіян та українців з вищою та середньо-спеціальною освітою за заняттями у Рівненській обл. (абс. дані, %). 100

Таблиця 16.

Національний склад офіцерських кадрів, розмішених на території західних областей ПрикВО станом на 31.12.1989р. (абс.дані,%). 102

Таблиця 17.

Чисельність комуністів та рівень партійності окремих національностей Львівської області станом на 1.01.1979 р. 103

Таблиця 18.

Професійне самовизначення росіян регіону (% ,ранги). 108

З М І С Т

Вступ	3
Розділ 1. Російський фактор в етнодемографічному розвитку західних областей України.	19
1. Динаміка чисельності: темпи приросту та їх особливості.	19
2. Природний рух.	26
3. Етнічні процеси та їх вплив на чисельність російського населення.	36
Розділ 2 . Міграція і розселення росіян у західних областях України.	49
1. Міграційні переміщення росіян у західні області України: масштаби та інтенсивність.	51
2. До питання про причини міграції російського населення.	63
3. Розселення.	80
Розділ 3 . Соціальні та етнічні аспекти відтворення російського населення.	88
1. Соціальне становище та особливості трудової зайнятості.	90
2. Соціальна мобільність і фактори професійного самовизначення.	105
Висновок	115
Література	121
Додатки	134
Короткий термінологічний словник	165
Список таблиць	173

Наукові видання

Терлюк Іван Ярославович

Росіяни західних областей України (1944-1996рр.)

Комп'ютерний набір: *В.Панченко, О.Нагірняк, О.Попович*

Комп'ютерна верстка: *О.Попович*

Терлюк Іван

Росіяни західних областей України (1944-1996рр.) (Етносоціол. дослідж.). — Львів: Центр Європи, 1997. — 176с.

Пропоноване дослідження - перша такого плану наукова робота, присвячена одній з найбільших етнічних груп України - російській, хоча - і в регіональному масштабі. Висвітлюються актуальні питання етнодемографічного та соціального розвитку російського населення у західних областях України. На базі широких джерел інформації: статистичних та архівних матеріалів, преси і, зокрема, власних соціологічних досліджень аналізуються основні тенденції динаміки чисельності й розселення росіян у галицьких (Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській) та волинських (Рівненській, Волинській) областях. Показуються особливості трудової зайнятості та соціального становища етнічних росіян у регіоні за радянського часу.

Охарактеризовано інтенсивність, масштаби та причини "російських" міграційних переміщень. Акцент робиться на 40-50-ті рр., тобто на часі становлення й формування у регіоні російської громади.

Для істориків, етнографів, соціологів та широкого кола читачів, які цікавляться проблемами етнонаціонального розвитку України.

© Іван Терлюк, 1997